

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**АНТИЧНІ ВПЛИВИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ
ВАРВАРСЬКИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
РИМСЬКОЇ ДОБИ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОТРИМАНИХ ДАНИХ У
ШКІЛЬНИЙ КУРС ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконав: здобувач 2 курсу 07-241М

групи

Спеціальності 014 Середня освіта

спеціалізації 014.03 Історія

Освітньо-професійної програми

Середня освіта (історія)

Гринь Владислав Андрійович

Керівник к. і. н., доц. Михайленко Г.М.

Рецензент головний спеціаліст сектору моніторингу ситуації на окупованій території департаменту культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України, молодший науковий співробітник відділу археології Нижнього Побужжя Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», Немцев С.О.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. АНТИЧНІ ВПЛИВИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЗОНИ СТЕПУ ТА КРИМУ РИМСЬКОЇ ДОБИ	6
1.1 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пізньоскіфської археологічної культури Нижнього Подніпров'я	6
1.2 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пізньоскіфської археологічної культури Криму.....	14
1.3 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пізньоскіфської археологічної культури Нижнього Подністров'я.....	21
1.4 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пам'ятників типу Етулія у Нижньому Подністров'ї	27
РОЗДІЛ 2. АНТИЧНІ ВПЛИВИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЗОНИ ЛІСОСТЕПУ РИМСЬКОЇ ДОБИ	35
2.1 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів зарубинецької археологічної культури	35
2.2 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів черняхівської культури археологічної культури.....	41
РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ У ШКІЛЬНИЙ КУРС ІСТОРІЇ	51
3.1 Особливості висвітлення історії Стародавнього світу у шкільному курсі	51
3.2 Практичне впровадження досліджуваної тематики у шкільний курс історії	55
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65
ДОДАТКИ	74
Додаток А	74

ВСТУП

Питання культурних імпульсів, взаємовпливів та їх поширення знаходиться в центрі багаторічної дискусії археологів, що стосується різних періодів історії та різних культур. Грецька антична культура є підвалиною сучасної європейської цивілізації, що обумовлено грецьким впливом на оточуючі ойкумену території. Важливу роль у цьому процесі відіграла грецька колонізація берегів Середземного та Чорного морів.

Грецька колонізація на території Північного Причорномор'я є важливим періодом в історичній та археологічній науках. Античні поліси регіону, являючись своєрідними містками, власним існуванням залучали до загальноєвропейського економічно-політичного простору автохтонне населення регіону. Територія України, історично, часто перебуває на перехресті різних культур та цивілізацій, саме в таких умовах викристалізувались сучасні українські культура та етнос. Аналізуючи форми економічної взаємодії та культурних взаємовпливів різних народів впродовж історичних епох, ми маємо можливість визначити давність залучення наших земель у європейський культурний простір, що є особливо **актуальним** для сьогодення, а також продовжити та розширити знання у векторі культурних взаємовпливів що є однією з найважливіших та найцікавіших тенденцій у археологічній науці. Крім цього, сучасний вектор розвитку шкільної історичної освіти полягає у висвітленні історії України у загальноєвропейському контексті, що перекликається з тематикою нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є матеріальна культура варварського населення Північного Причорномор'я у римську добу.

Предметом дослідження є античні впливи та запозичення, що проявили себе у матеріальній культурі варварських груп населення Північного Причорномор'я у римську добу.

Метою дослідження є аналіз варварських археологічних культур, що існували в умовах контакту з носіями античної культури. Також висвітлення

категорій античних впливів та запозичень на матеріальну культуру варварського населення Північного Причорномор'я у римську добу та способи проявлення впливів та запозичень у ній.

Відповідно до мети нашого дослідження окреслено такі **завдання**:

- 1) аналіз та визначення античних впливів та запозичень у пізньоскіфській археологічній культурі Нижнього Подніпров'я;
- 2) аналіз та визначення античних впливів та запозичень у пізньоскіфській археологічній культурі Криму;
- 3) аналіз та визначення античних впливів та запозичень у пізньоскіфській археологічній культурі Нижнього Подністров'я;
- 4) аналіз та визначення античних впливів та запозичень у матеріалах пам'ятників типу Етулія;
- 5) аналіз та визначення античних впливів та запозичень у зарубинецькій археологічній культурі;
- 6) аналіз та визначення античних впливів та запозичень у черняхівській археологічній культурі;
- 7) інтеграція отриманої шляхом попереднього аналізу інформації у шкільний курс історії.

Територіальні межі дослідження обумовлені ареалом розселення археологічних культур, що аналізуються у нашому дослідженні, і можуть бути окресленні зоною українського Степу та Лісостепу.

Хронологічні межі дослідження обумовлені римською добою у Північному Причорномор'ї, а саме II ст. до н.е. - II ст. н.е.

Методи дослідження. Основою методології дослідження є принципи об'єктивності, всебічності та історизму. Також під час роботи над дослідженням нами залучено загальнонаукові методи типологізації та систематизації та історичний проблемно-хронологічний метод, метод класифікації; археологічні методи відносного та абсолютного датування, метод археологічного порівняння.

Практичне значення результатів проведеного дослідження полягає у можливості використання отриманих даних при підготовці рефератів з

подібною тематикою на уроках історії чи шкільному позакласному заході. Здобувачі закладів вищої освіти матимуть змогу залучати матеріали дослідження у підготовці до лекційних та семінарських занять.

Апробація результатів дослідження. Здійснено публікацію наукової статті: Гринь В.А. «Вплив античної культури на населення Нижнього Подніпров'я (на основі аналізу матеріальної культури пізньоскіфських городищ)» // Збірник наукових матеріалів VI науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір». Івано-Франківськ, 11 травня 2023 р., С. 17-28.

Також: Гринь В.А. «Вплив античної культури на населення Нижнього Подністров'я (на основі аналізу матеріальної культури пізньоскіфських городищ)». Збірник Магістерські студії. Альманах. Івано-Франківськ: ХДУ, 2023 Вип. 23. (готується до друку).

РОЗДІЛ 1

АНТИЧНІ ВПЛИВИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЗОНИ СТЕПУ ТА КРИМУ РИМСЬКОЇ ДОБИ

1.1 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пізньоскіфської археологічної культури Нижнього Подніпров'я

Пізньоскіфська археологічна культура має довгу та ґрунтовну історію дослідження. Дослідники виділяють три регіони щільного розселення носіїв даної культури: Нижнє Подунав'я, Нижнє Подніпров'я та Крим. Подунайський район розселення, на сьогодні, є найменш дослідженим, натомість Подніпров'я та Крим досліджені в достатній мірі, що дозволяє, на основі їх матеріалів, проводити аналіз даних та інтегрувати їх у історичний наратив.

Проблема встановлення рівня впливу носіїв античної культури на представників пізньоскіфської археологічної культури є предметом багаторічної археологічної дискусії, а саме, визначення етнічного походження населення городищ Нижнього Подніпров'я.

Вже з початку ХХ ст. дане питання починає розроблятися дослідниками, паралельно з розвідками та розкопками на городищах.

На початку століття В.І. Гошкевич у своїх працях дійшов висновку, що нижньодніпровські городища є грецькими поселеннями, тісно пов'язаними економічними відносинами з Ольвією, або ж засновані ольвіюполітами в елліністичний період [1].

М.І. Ростовцев акцентував на варварських елементах в культурі нижньодніпровських городищ, вважав що це торговельні та землеробські поселення з напівскіфським-напівгрецьким населенням [2]. Дослідники городищ пізньоскіфської археологічної культури (М.І. Артамонов, Н.Г. Єлагіна, Н.Н., Б.Н. Граков, Погребова, П.М. Шульц, М.І. Вязьмітіна) дійшли висновку про певну наступність населення городищ з ранньою скіфською

археологічною культурою IV – III ст. до н.е., натомість пізньоскіфську культуру ідентифікували як кочовиків, що змінили життєвий уклад та кочову-скотарську економіку на землеробсько-скотарську.

В.В. Кропівина та Н.А. Гаврилюк запропонували свою версію походження пізньоскіфських пам'яток нижньодніпровського регіону, що є поєднанням поглядів попередників та власних розробок. Згідно з запропонованою версією, у заснуванні городищ брали участь колишні громадяни ольвійського полісу. Саме вони сприяли збільшенню культурних впливів на місцеве населення, що зросли після еміграції на городища у другій половині I ст. до н.е. частини ольвіополітів, що тікали від гетської навали. Враховуючи можливу поліетнічність жителів нижньодніпровських городищ, автори запропонували використовувати дефініцію городищ як «постскіфські» [3, с. 68-69].

Міра та можливість взаємодії жителів Ольвійського полісу з жителями городищ Подніпров'я розкриває у своїх працях Гудкова А.В [4]. У своїх працях авторка висвітлює різні категорії впливів на варварське населення городищ: домобудівна справа та конструктивні особливості житла, керамічний комплекс, поховальний обряд. Такий розподіл на категорії матеріальної культури є зручним, для визначення ступеня впливу античних центрів на навколишнє їм варварські населення. Дослідниця виокремила різні напрямки культурних імпульсів: фракійський, черняхівський, балтійський, античний.

Крім цього у питаннях, що пов'язані з гіпотезами походження пізньоскіфських городищ існує дискусія так званої «кризи III ст. до н.е.».

Початком розробки даної проблематики є факт, що на жодному нижньодніпровській пам'ятці не виокремлено шару III ст. до н.е. Гіпотези про спадкоємність поселень скіфів IV – III ст. до н.е. і городищ пізньоскіфського періоду ґрунтувались на знахідках Кам'янського городища, біля якого в II ст. до н.е. утворюється Кам'янське, та Білозерського городищ, що відноситься нині до поселень ольвійської хори [5]. Цю похибку поширили на інші пам'ятники, спираючись на поодинокі знахідки монет елліністичного

періоду та фрагментів амфор, разом з тим ігноруючи відсутність культурного шару цього часу [6, с. 4].

Н.А. Гаврилюк наводить дані про такі знахідки на кількох поселеннях. За її відомостями, 22% амфор з Аннівського городища мають датування IV – III ст. до н.е [5, с. 151]. Базуючись на цій статистиці, дослідниця справедливо вважає, що не всі жителі регіону зникають, натомість певна частка осілих жителів продовжують жити по берегам Дніпра. Дослідниця зазначає, що населення могло продовжувати здійснювати контроль річки як водної магістралі [5, с. 158].

На сучасному етапі дослідження пізньоскіфської археологічної культури археологи встановлюють рівень наступності скіфської та пізньоскіфської культур [7,8]. Між цими культурами наявні схожі (технологія будівництва, планування житлових будівель, типологія масових керамічних виробів), та відмінні (топографія поселень, фортифікаційне будівництво, збільшення частки гончарної кераміки) риси. Значна частина процесів пов'язаних з виникненням нових рис – є наслідком збільшення античних впливів на автохтонне населення Подніпров'я початку II ст. до н.е. – середини II ст. н.е.

Великим є вклад В.П. Билкової, зокрема і у питання контактів пізньоскіфського населення городищ Нижнього Подніпров'я з Ольвійським [8]. Археологиня здійснила аналіз накопиченого об'єму матеріалів, звертаючи увагу на комплекси ліпного посуду, у результаті чого виділила дві групи поселень – північну та південну, утворення яких відносить до II – рубіжем II – I ст. до н.е. Південний масив городищ, на її думку, входить до хори Ольвії, натомість північна група – це варварське населення. Пов'язано це з розташуванням поселень у різних природних підзонах, також мають різні підходи до селекції місць для створення поселень та відсутністю ієрархії у південній групі та виділення центристських тенденцій у городищ північної групи [8, с. 114]. В.П. Билкова, базуючись на матеріалах М.І. Абікулової вказує, пізньоскіфська археологічна культура уже з початкового етапу формування мала синкретичний характер [8, с. 61].

Керамічний комплекс городищ південної групи: гончарної кераміки – 14-15%, ліпної – 6-7%, фрагментів амфор – 65-81%, черепиця – 2,2%, різні художні вироби, присутні імпорти червонолакової кераміки – 5%. Натомість на північній групі ліпний посуд – до 50%, амфори – 50%, гончарна кераміка – 2-6% [8, с. 117-120].

На нашу думку, при аналізі матеріальної культури ліпний посуд є однією з найрепрезентативніших категорій археологічного матеріалу. Форми ліпної кераміки відрізняються від масового гончарного виробництва більшою індивідуальністю, адже подібні побутові предмети виготовлялися носіями культури, у тій же місцевості, де вони проживали, із залученням підручних матеріалів та використанням відомих їм технік та технологій. Отже, можна зазначити, що ліпний посуд є показником емпіричного досвіду, відображенням отриманих від попередніх поколінь знань. Про цю особливість у проведених дослідженнях наголосили Н. Г. Єлагіна [10] та О. Д. Дашевська [11], які наголошували на тому, що позиція П.Н. Шульца [12, с. 127-143] не брала до уваги різницю у керамічних наборах. Спираючись на результати компаративістського аналізу, що виявив відмінності у матеріалах даного типу кримської та дніпровської груп населення, можна дійти висновку про слабкість культурної взаємодії та міграційного процесу між жителями двох культурних регіонів, або ж про відмінні процеси і механізми культурогенезу.

Населення городищ південної групи також використовувало ліпну кераміку, частка у матеріальному комплексі – 10%, однак більшість даного посуду використовувалась лише як кухонний інвентар. Натомість жителі північних городищ намагались урізноманітнити форми посудин, що досить часто намагались уподібнювати власні вироби до виробів античних гончарів, та відсоткову частку в керамічному комплексі – використовувало ліпні посудини, не лише як господарський (кухонний), а і як столовий посуд [8].

Аналізуючи житлове будівництво подніпровських поселень, можна виокремити прямі запозичення технологічних процесів та прийомів місцевим населенням з античної традиції. Однією з тенденцій є збільшення ступеню

планування та чіткості, а саме розмежування окремих будинків та цілих житлових кварталів. Такі риси зафіксовані на Золотобалківському та Любимівському городищах [13]. Для дахів будинків зафіксовано використання черепиці, зокрема Знам'янському городищі [13]. На Золотій Балці присутнє планування прямокутних кварталів-садиб, площею 800-900 м² [14]. Важливою рисою поселень є розбудова фортифікаційних споруд. З другої половини II ст. до н.е. помітним стає поєднання будівельних прийомів, конструкцій та функціональних елементів, що є показником утворення греко-варварської фортифікаційної школи [13]. Дослідники зазначають, що стіни нижньодніпровських городищ за будівельними матеріалами та конструкцією подібні до кримських, їх характерною рисою є використання бутового каменю, застосування слабких будівельних розчинів, іррегулярні кладки, грубе сколювання каменю; спільною рисою є використання веж, які будувались впритул до стіни; збігаються розміри і форма ровів, створення основи для стін з використанням валів, одиничне використання берм [15, с. 59-63].

На пізньоскіфських поселеннях виявлено скляні вироби, такі як намиста, частини посудин та навіть окремий приклад скляного пряслиця, знайдений на Аннівському городищі. Також на Золотій Балці, Знам'янці та Гаврилівці були знайдені фрагменти скляних виробів [13]. Ці знахідки також слугують своєрідними показниками впливу античної культури на побутове вживання предметів, принаймні серед певних груп населення.

Предмети, знайдені в похованнях, є важливою категорією матеріалів, оскільки вони можуть служити як символи соціального статусу. Вплив релігійних вірувань завжди визначав світогляд людей у різні історичні епохи, і римська епоха не виняток. Підкреслюючи значущість релігійних вірувань, виявлені нами запозичення також можуть свідчити про рівень культурного впливу еллінського населення Північного Причорномор'я на суміжні території. Загалом, предмети, знайдені разом із покійником, зазвичай відображали його роль у суспільстві або сферу його діяльності. Це питання

пов'язане із виявленням різних культових артефактів і систематичним дослідженням поховальних комплексів.

На сьогоднішній день, важливим поховальним комплексом є Золотобалківський могильник [17]. Фрагменти керамічної посудини є стандартними складовими предметами, які супроводжують поховання в кочового населення, і це спостерігається як у попередні епохи, так і в розглянутий нами період. Проте на додаток до типових артефактів було виявлено різні категорії предметів, які несуть важливі для нашого дослідження.

Особливу увагу слід звертати на знахідки червонолакового, або іншого імпортного посуду, особливо з урахуванням їх відсоткового співвідношення в загальному керамічному комплексі. Зокрема, поширення набувають червонолакові напівсферичні чаші, великі орнаментальні посудини та циліндричні кубки з боковою петельчатою ручкою [17, ст. 172-173]. Знахідки таких матеріалів можуть вказувати на важливість імпортного посуду та його можливу роль у святкових обрядах чи подіях.

У могильнику були виявлені фрагменти перстнів зі скляними вставками. Подібні перстні були досить поширеними серед жителів як сільських, так і міських пам'яток Північного Причорномор'я. Особливо рідкісною знахідкою є перстень з геммою, на якій зображено сидячого на алтаріку орла [17, с. 146]. Цей сюжет був поширеним і символізував силу та перемогу. Подібні перстні часто асоціюються з поширенням римської культури і часто використовувались як печатки для скріплення різних видів документів. З урахуванням цього, можна припускати, що ця річ використовувалася похованим і мала статусне значення, ймовірно, супроводжуючи покійника в потойбічний світ, виконуючи роль апотропея - захисника від злих духів [17, стор. 147]. Схожі знахідки фіксуються і в інших могильниках Кримської Скіфії, що може також свідчити про еллінізацію, принаймні серед заможних верств населення [7].

Ще одна категорія предметів – ритуальні курильниці. Знайденим в Золотій Балці курильниці існують прямі аналогії як у виробках з Ольвії, а також серед матеріалів античних поселень поблизу Дністра [17].

Схожі характеристики виокремлюються і у катакомбних могилах Золотобалківського могильника та земляними склепами Ольвії, або ж Пантикапею. Збільшення сукупності подібностей, натомість, прямопропорційне до відстані від городища до поліса, що виявлено при аналізі Миколаївського городища, яке знаходиться на меншій відстані від Ольвії [17, с. 78].

Наступною характеристикою Золотобалківського могильника – є місце розташування кам'яних стел відносно поховального комплексу. Сама традиція установки стел має давню традицію і відслідковується ще з часів бронзи серед представників різних культур, на Золотій Балці простежується запозичення з античної традиції – розміщення стели не над могилою безпосередньо, а поряд з нею [17, с. 105-106].

У традиції проведення поминальної тризни, археологами також виокремлені запозичення пов'язані з впливом античних полісів, або співжиттям на городищі їх представників, зокрема, - безжертвні поховання, з проведенням ритуалу розлиття вина, а не тваринного жертвоприношення, та певна кількість поховань у дерев'яних домовинах [17].

Завдяки низці досліджень поселень Нижнього Дніпра можна зазначити, що для населення одними з головних релігійних культів, окрім варварських культів вогню, природніх сил, пов'язаних з сільським господарством, кінного вершника, не були чужими і античні культу Афродіти та Геракла [17].

Комплексні розкопки пам'яток дали змогу археологам ретельніше дослідити елементи одягу населення. Імпортні речі є подібними для синхронних археологічних комплексів Північного Причорномор'я: пластинчасті або круглодротові фібули з чотирьоххвитковою пружиною; кільцевидні сережки з завитого дроту; кільцевидні вискові підвіски ... Всі типи речей – виробництво однієї, або декількох майстерень регіону, що використовувалась як міським, так і сільським та кочовим населенням [17, с.

146-150]. Використання даних речей населенням може говорити про поширену регіоном моду. Цей процес може розглядатись як один з проявів античної культурної регіональної експансії.

Хоча, звісно, окрім подібних, існують і низка відмінних рис: відмінна географія місцевості та логіка місцерозташувань південної та північної груп поселень, різниця в технології будівних кладок та типах споруд, різне спрямування господарств – між гончарним виробництвом ольвіополітів та залізообробною діяльністю населення Подніпров'я. Важливим елементом є ліпна кераміка, що у значно більшому відсотковому відношенні представлена у пізньоскіфському керамічному комплексі та є типологічно неспівставною з відповідниками з території хори Ольвії, що більш подібні до гето-фракійських форм, ніж до скіфських [18].

Отже, вцілому, ми можемо спостерігати значний античний вплив на матеріальну культуру населення пізньоскіфських городищ Подніпров'я. Схожість простежується у низці категорій: містобудування, оборонна фортифікація, створення поховальних комплексів та релігійні вірування. Всі категорії, в сукупності, вказують на значний економічний та культурний зв'язок між варварським та елліністичним населенням району у перші століття н.е.

Порівнюючи кількість матеріалів античного виробництва знайдених на території поселень та рівень культурних запозичень, можна підсумувати, що носії пізньоскіфської археологічної культури перебували на вищому рівні взаємодії з еллінським культурним простором, аніж їхні попередники. Важливим є те, що вчені відзначають саме уподібнення та спроби копіювання грецьких типів матеріалів та технологічних прийомів, а не повній ідентичності рис у двох сусідніх спільнот, що унеможлиблює подальший розгляд гіпотези про переселення груп ольвіополітів на територію пізньоскіфських городищ як один з варіантів утворення пізньоскіфської археологічної культури.

1.2 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пізньоскіфської археологічної культури Криму

Історія вивчення Кримської Скіфії розпочалась ще у 20-ті роки XIX ст. В цей період пам'ятки пізньоскіфської культури досліджувались нерегулярно, здебільшого йшов процес накопичення матеріалів.

В 20-30-ті рр. XX ст. завдяки вивченню городищ пізньоскіфської культури та проведенню розкопок на Неаполі Скіфському М.Л. Ернст поставив наукове питання про виокремлення «неапольської культури».

Впродовж 1945-1959 р. Тавро-Скіфська експедиція, під керівництвом П.Н. Шульца провела масштабні дослідження пізньоскіфських городищ та могильників, що стало підґрунтям для написання та оприлюднення низки узагальнюючих праць.

У 1960-70-ті рр. проводилось активне осмислення та спроба комплексної історичної реконструкції подій, що відбувались у Криму в досліджуваній період. На цьому етапі створюються праці П.Н. Шульца, О.Д. Дашевської, Т.М. Висоцької, присвячені питанням хронології та періодизації пізньоскіфської археологічної культури, вивчення етнічного та соціального складу населення досліджуваних пам'яток, господарських комплексів, культових вірувань та обрядів, економічним взаємозв'язкам.

На сьогоднішній день найважливішими та найбільш досліджуваними пам'ятками пізньоскіфської культури Криму є столиця Кримської Скіфії – Неаполь, Булганакське городище, Усть-Альмінський могильник, Калос Лімена та ін.

Питання виникнення та існування скіфської державності є предметом дискусій серед археологів довгий час. А.М. Щеглов охарактеризував Скіфське царство Криму як варварську державу елліністичного типу [19]. Ю. П. Зайцев вважає Неаполь центром офіційного «династичного» культу, а все державне утворення – як державу з ознаками елліністичної монархії.

Питання взаємодії пізньоскіфської держави з античними полісами Північного Причорномор'я є достатньо добре висвітленим у археологічній

літературі, зокрема у працях П.Н. Шульца, О.Д. Дашевської, Ю.Г. Виноградова, С.Д. Крижицького, С.Б. Буйських, Ю.П. Зайцева та ін. [22-25].

Звертаючись до питання міжетнічної та міжкультурної взаємодії, то І. М. Храпунов, порівнюючи пізньоскіфську культуру Криму та Подніпров'я, зазначав, що античні впливи у більшій мірі спостерігаються у Кримському регіоні, а у придніпровському регіоні, натомість, присутній вплив фракійського елементу [26]. Т.М. Висоцька, аналізуючи поховальний обряд Кримської Скіфії зазначала, що культура пізніх скіфів виявилась досить стійкою, незважаючи на різні етнічні впливи [27].

Проводячи аналіз пізньоскіфських матеріалів, хотілося б звернутись до виокремлених раніше категорій потенційного впливу. При розгляді генезису форм поховальних споруд та обряду регіону спостерігається подібність ґрунтових склепів, а саме катакомб, до земляних склепів Ольвійського некрополя IV – III ст. до н. е.

Окрім цього дослідниками зафіксовані кам'яні ящики для розміщення решток кремованих у похованнях Ак-Бурунського кургана та на Акташському могильнику IV – III ст. до н.е. [28, с. 38-51]. Таким чином, знайдені у Північно-Західному Криму випадки кремації говорять про наявність у першій половині II ст. до н.е. певних груп еллінізованого населення [29, с. 66].

Могили з плитами формувались шляхом укріплення прямокутних ґрунтових ям трьома-чотирма плитами, поставленими на ребро. На цю основу укладали плити-перекриття. Даний тип поховальної споруди складає 24% поховань Завітненського могильника. Близько двадцяти могил з плитами відомі на Усть-Альмінському могильнику, одна – в Бельбекі II, п'ять – у Скалистому III. Практично повністю виключно з такого типу поховань складався могильник Бельбек I. Т.М. Висоцька вважає, що такі поховальні споруди були запозичені пізньоскіфським населенням Криму у греків [30]. Хоча і не варто відкидати інші гіпотези, зокрема, І.С. Піоро пов'язує ці споруди з германським впливом [31].

Поховання дітей в посудинах та ґрунтових ямах набуває широкого поширення у перші ст. н.е., хоча починають фіксуватись ще у пізньоелліністичний час. Для Неаполя Скіфського Т.Н. Висотською зафіксовано 22 подібних поховання, 3 – ліпних горщиках, 1 – у амфорі [32]. Відомі поховання немовлят у амфорах на території пізньоскіфських некрополів: Скалисте III, Завітне, Неаполь, Балта-Чокрак [33, с. 175].

Більшість поховань здійснювались у ліпних горщиках або корчагах, рідше – в амфорах, деякі поховання без посудин – загорнуті у тканину. Всі вони розміщувались у неглибокій ямі овальної чи круглої форми. Частина подібних поховань знайдена дослідниками біля фундаментів кладок і могла бути пов'язана з будівельною жертвою. Подібним прикладом є розкопане поховання при культовій площадці на приміській території Неаполя [34].

Серед поховального інвентаря відмічені браслети з бронзи, сережки, кільця, скляні та фаянсові намиста, кістки риби.

На Усть-Альмінському городищі знайдено близько тридцяти подібних поховань. Більшість з них здійснено у великих посудинах та амфорах. Одне з них, знайдене під житловою підлогою і посипане зернами пшениці, на думку Т. М. Висоцької пов'язане з культом родючості [35, с. 83-84].

Поховання розглянутого типу, традиційно, пов'язують із грецьким звичаєм. Подібні поховання широко відомі на античних некрополях міст Північного Причорномор'я у архаїчний та римський час. Найбільш подібними по характеру, хронології та обряду можна назвати поховання Козирського городища і Ніконія [36]. Т.М. Висоцька та Н.А. Богданова пов'язують поховання з поєднанням місцевого звичаю поховання дітей на поселеннях, з грецьким звичаєм поховання дітей у керамічних посудинах. Багато спільних рис прослідковується з пізньоантичною ділянкою херсонського некрополя. К.П. Бунятян і В.М. Зубарь пов'язують появу даного виду поховального обряду у негрецького населення Криму перших століть н.е. з посиленням ролі землеробства у господарстві і певними сакральними змінами [37].

Окрім цього, Т.М. Висоцька припускає, що пов'язаною з античною культурою є традиція спорудження кенотафів, найбільше з котрих виявлено в Усть-Альмінському могильнику. Конструкційно це ями, що перекриті плитами та з інвентарем. Поховальний інвентар, прикраси та деталі одягу могли розміщуватись спеціальним чином, імітуючи поховання.

Пам'ятниками монументального мистецтва є надгробні та антропоморфні стели, що є репрезентацією синкретичного поєднання скіфського, сармато-меотського, фракійського мистецтва, у поєднанні прийомів, технік, та оформлення боспорських та херсонеських стел.

Важливим є також обряд тризни над похованням, що широко відомий серед представників кочового світу, для проведення обряду часто використовувались посудини античного походження, що може вказувати на певну економічну та культурну залежність кочовиків від античних майстрів [38, с. 30-31].

Що стосується керамічного поховального набору, то на основі зібраних О.Д. Дашевською даних про основні типи посуду кримських поселень та могильників, можна зазначити про близькість нижньодніпровських городищ до кримських, а до кераміки Подністров'я та фракійських культур. В кераміці є близькі наслідування античним формам, що було обумовлено контактами з грецьким населенням, а також перервами у надходженнях імпортного посуду і тари [39, с. 105].

Якщо повернутись до аналізу ліпного посуду. То ліпна кераміка перших ст. н.е. гарно представлена на городищах Усть-Альма і Завітне. Однак, близькими аналогіями до посуду є посудини сарматської культури, Північного Кавказу, Нижнього Дону та Поволжя [39, с. 19]. Деякі посудини мають поєднання гето-дакійських, черняхівських і сармато-аланських орнаментальних прийомів [40].

Ліпна кераміка представлена переважно горшками з витягнутим туловом, а також посудини меншого розміру з низько розташованими ручками. Форма широко зустрічається на сарматських пам'ятках.

У щоденному використанні серед негрецького населення активно поширюються певні види античного одягу та взуття, фібули провінційно-римського типу, пряжок та різного типу прикрас. Відносно гарна якість збереження органічних виробів, у деяких з склепів Усть-Альми дозволяє прослідкувати форму та розмір шкіряного взуття. Досліджено певну кількість бляшок з пронизями та геометричним орнаментом, що також знаходяться на некрополях Боспора, Херсонеса та Ольвії.

Унікальною знахідкою є золота пластина прямокутної форми з рельєфним зображенням жіночої фігури богині. Вона знаходилась у центрі вінка-діадеми з дванадцятьох трилисників – аналогії відслідковуються у Горгіпії, із зображенням Афродіти та Еротів. Що є показником певних взаємовпливів моди та релігійних вірувань грецького та варварського населення.

У багатому жіночому похованні склепу 720 могильника Усть-Альма було знайдено золотий перстень зі скляною вставкою темно-фіолетового кольору, на котрій вирізьблено зображення орла з розпростертими крилами. Подібні мотиви широко зустрічаються у римському мистецтві, як було зазначено раніше. Образ орла був зрозумілий як кочовикам, так і громадянам поліса чи римської адміністрації [41, с. 45].

У склепі 820 було відкрито перстень овальної форми з тонкого золотого листа, на гранатового кольору гемі зображено погрудний портрет жінки, з пишною зачіскою. Техніка виконання перстня та гемі є свідченням боспорського виробництва [42]. Інший перстень з зображенням на гранатовій вставці-гемі чоловіка в шоломі та плащі.

Гемі вирізьблені на склі, сердоліку, кришталі в бронзовій чи залізній оправі є досить частими знахідками у склепах Усть-Альмінського некрополя. Сюжетне різноманіття гем надзвичайно широке, однак найбільш цікавими є зображення Афіні зі щитом і Гермеса з кіфарою.

Подібного роду знахідки свідчать про активне залучення негрецького населення Криму у античний економічний та культурний простір, зокрема у питання моди та статусності, принаймні певної частини населення.

Окрім раніше зазначених знахідок, археологами виявлено низку срібних посудин, які дослідниками відносяться до культових та престижних предметів. Подібні предмети, що є античними виробами також походять з некрополя Усть-Альми. Зокрема, унікальними для регіону є ручки срібного кубку у вигляді фігурок лося та орла. Фігурки тварин є досить деталізованими, відтворюють всі анатомічні особливості. Схожі предмети знаходять аналогії у поховань сарматської знаті Подонья, Положжя та на території України [43, с. 114; 44, с. 163-172; 45, с. 58]. Всі вони відносяться до комплексів I ст. н.е.

Важливою пам'яткою на сьогоднішній день є залишки фортеці Ак-Кая. Вона знаходиться у Центральному Криму, на березі річки Біюк-Карасу. Час існування фортеці археологами розподіляється на два періоди: елліністичний та римський [46]. Низка ознак характеризують Ак-Кая як типову пізньоскіфську пам'ятку, з яскраво вираженою греко-варварською фортифікаційною школою: використання бутового каміння, використання слабких будівельних сумішей, наявність захисних башт. Окрім цього, особливостями фортифікаційної системи є ламана траса стін, що робить максимально ефективними можливості флангового обстрілу; наявність протейхізми; планування та облаштування системи водостоків та збору опадів; прокладання єдиної дороги вздовж захисної стіни, щоб нападники перебували у максимально вразливому положенні. На думку Ю.П. Зайцева це може свідчити про залучення до будівництва грецьких інженерів-фортифікаторів з високим рівнем кваліфікації [46].

Знахідки алтариків та культових речей на території фортеці дослідниками пов'язуються з царським культом. У сукупності отримані дані можуть кваліфікувати Ак-Кая як пам'ятку столичного статусу. У середині - третій чверті II ст. до н.е. святилище на території фортеці припиняє своє існування, що пов'язують з початковим етапом функціонування Південного палацу на території Неаполя скіфського, а значить і перенесення політичного центру туди [46].

Вже у перший період існування поселення (друга чверть – середина II ст. до н.е.) археологами фіксується будівництво житлових об'єктів у певній мірі схожих на садиби хори Ольвії, або ж інших античних центрів Північного Причорномор'я. Перші жителі місцевості, на якій у майбутньому з'явилась фортеця, мали своєрідний греко-варварський характер культури [47, с. 42].

Пізніший Неаполь скіфський – важливий політичний та торговий центр, це вплинуло і на систему оборонних споруд міста. До системи оборони входили декілька поясів стін, бастіони. На думку С.Г. Колтухова на певному етапі розбудови захисних споруд будівельники з Неаполя починають застосовувати досягнення елліністичної фортифікації, намагаючись створити систему укріплень, що здатні довго та успішно протистояти застосуванню осадних машин [48, с. 186]. Окрім фортифікаційної традиції, дослідниками спостерігається вплив античної архітектурної школи на будівництва громадських, житлових споруд – палацового комплексу. Деякі споруди палацу – героон Аргота, парадний південний фасад, мавзолей Скілура – були збудовані на професійному рівні, за нормами грецької архітектури. Так, фрагменти кам'яного цоколя парадного фасаду було складені з чітко підігнаних блоків, при цьому, не зважаючи на певний нахил материкової поверхні, були точно витримані горизонтальні поверхні. Інші об'єкти також створювались з використанням грецьких будівничих прийомів: черепичні дахи, фрескові розписи і т.д. Таким чином, в архітектурі Неаполя елліністичного часу присутні елементи змішаної греко-варварської будівельної традиції [23, с. 220].

Серед імпорту в місті виокремлюються родоські, синопські, кнідські та херсонеські амфори, простий гончарний та столовий посуд з лаковим покриттям, мегарські чаші. Окремо варто виділити знахідки поліхромного скляного амфоріска та пергамської червонолакової посудини у вигляді голови Силена [49]. Матеріальна культура Неаполя скіфського мала варварський характер, з певними грецькими проявами. Однак, на думку Ю. П. Зайцева можна виокремити особливий різновид «палацової» матеріальної

культури верховної знаті, що мала яскравий греко-варварський синкретичний характер [47, с. 28].

Отже, провівши певний аналіз пізньоскіфської матеріальної культури Криму, можна чітко впевнитись у не грецькому походженні її носіїв, що можна відслідкувати за відмінністю ліпного посуду і загальним розвитком саме скіфо-сарматських традицій. Однак, варварське населення півострова межі ер – перших ст. н.е. потрапляє під потужний культурний вплив з боку носіїв античної культурної традиції, що виражається у використанні античної кераміці та її високому положенні серед речей, слідуванні античній моді, модифікації релігійних культів та обрядів та утворенні греко-варварської архітектурної школи.

1.3 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пізньоскіфської археологічної культури Нижнього Подністров'я

Придністровський регіон, на рівні з попередньо розглянутими виступає об'єктом цікавості як скіфологів, так і антикознавців. Вже починаючи з 50-х рр. XIX століття цим районом прокочується хвиля досліджень, що зачепила всю територію Північного Причорномор'я. Лише з 1896 по 1911 рр., спроможностями родини Стемпковських було розкопано 412 курганів. Довгий час допомогу подружжю надавав В.І. Гошкевич – засновник Херсонського археологічного музею [50, с. 7-8]. Певна частина знахідок, з розкопок згаданих років, вперше було опубліковано саме ним, натомість знахідки з Тираспільських курганів і нині перебувають у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею.

Дореволюційні розкопки характеризувались достатнім, для свого часу, науковим рівнем: проводився суворий облік курганів, заповнювалась вся потрібна польова документація – щоденники, креслення, інвентарні описи матеріалів.

Подальше дослідження продовжилось з 1960-х рр. і пов'язане з А.І. Мелюковою та її керівництвом Західно-Скіфською експедицією, низкою новобудівничих експедицій та Дунай-Дністровської археологічною

експедицією, під керівництвом М.М. Шмаглія. Зокрема, у згаданий період досліджуються кургани у с. Миколаївка, с. Анастас'івка Одеської області. Територія Молдавії досліджувалась менше, ніж територія України, і, здебільшого, дослідження зводились до дослідження насипів з охоронною метою. Масштабні дослідження на території молдавського Придністров'я розпочались з 1978 р., коли в цій місцевості розгорнулись широкі дослідження новобудівні експедиціями, розпочала свою діяльність Суворівська новобудівна експедиція, під керівництвом Є.В. Ярового [51].

В 1980-83 рр. та 1985-87 рр. Дубосарівська новобудівна експедиція Відділу етнографії та мистецтвознавства АН МССР під керівництвом Н.А. Кентрару проводила масштабні дослідження у зоні будівництва Північно-Дубосарівської зрошувальної системи на лівому березі Дністра [52, с. 41-132]. В 1990 р. Дунай-Дністровською археологічною експедицією Інститута археології НАНУ досліджувалась скіфська група курганів на річках Кодима і Південний Буг у с. Недільково Одеської області [53, с. 44-45].

Після 1991 року Придністровською археологічною експедицією було відкрито та досліджено 213 скіфських поховань [50, с. 9-12]. В цілому за всі періоди в регіоні археологами було знайдено та досліджено 520 скіфських поховань, окрім цього було знайдено культовий комплекс (курган №5 могильника Катаржино), три клади і сім артефактів (акінаки, меч і тд.).

Подністровський регіон є найменш дослідженим районом поширення Скіфських пам'яток, порівнюючи з Кримом та Подніпров'ям. Однак у регіоні присутні достатньо досліджені археологічні пам'ятки: Чобручі, Красное, могильник у села Гліноє – лівий берег Дністра [50, с. 13].

Проблема хронологічної та культурної атрибуції була і є предметом археологічних дискусій. С.В. Полін у своїх працях відкидав можливість хронологізації пам'яток скіфів III – II ст. до н.е. в регіоні, однак у більш пізніх працях все ж визнав пам'ятки скіфськими з датуванням III – II ст. до н.е. На думку І.В. Бруяко пам'ятки належать до другої-третьої чверті III ст. до н.е [50, с. 14].

До питання саме скіфської приналежності пам'яток великих зусиль доклали Н. П. Тельнов, І. А. Четверіков, В. С. Сініка. На основі здійснених розкопок могильника у с. Гліноє дослідниками була опублікована комплексна монографія, у якій зазначалось про скіфські основи матеріальної культури та поховального обряду [54].

Зважаючи на особливості географічного розташування пам'яток, а саме – перетин декількох етно-культурних регіонів (Північно-Західне Причорномор'я, Карпатський регіон, Добруджа) археологами зафіксована низка культурних імпульсів на автохтонне населення: кельтський, фракійський та грецький. Культурні впливи в тій чи іншій мірі зафіксовані у трансформації матеріальної культури. Кельтські елементи асоціюються лише з поодинокими предметами зброї чи кінського спорядження, натомість грецькі та фракійські елементи зустрічаються частіше та є досить значними [55].

На жаль, не можна у повній мірі дослідити архітектурні традиції скіфського населення Подністров'я. На поселенні Чобручі археологами знайдено близько десятка залишок споруд, однак жодна не може бути чітко визначена як житлова будівля, через відсутність залишок отоплювальних конструкцій та чітких меж. Однак, на існування таких будівель можуть вказувати залишки елементів опорної конструкції (стовпових ям) та обпечена обмазка зі слідами жердин та прутин [55].

Досить важливими є античний вплив на матеріальну культуру жителів регіону. Ліпний посуд не може у достатній мірі бути ідентифікованим за допомогою класифікації розробленої Н.А. Гаврилюк, оскільки у результаті досліджень майже повністю відсутні повноцінні знахідки профілей посудин; також не всі археологічно цілі форми відповідають типам зі згаданої класифікації. Поширення набувають античні світильники та уподібнення до них, серії мисок з ручками петлевидної форми, ліпні курильниці на ніжках та ліпні чашки на високій ніжці [50, с. 438-440].

Цікавою є ситуація з поширенням релігійних вірувань, та їх відбиток на побутовій та культовій матеріальній культурі. Одним, з найбільш поширених

культів римського часу, є культ Кібели, богині подібної до богині Реї. На поселені Чобручі статуетки богині, античного виробництва, знайдені в шарах III – II ст. до н.е. Аналогії до знахідки можна знайти у матеріалах Тіри. Поширення подібних речей вказує на певний рівень впливу грецької релігії на населення що їх оточує, зокрема на жителів Подністров'я [55, с. 19].

Присутній значний вплив античної культури і на поховальний обряд. На основі дослідження поховань могильника поряд с. Гліноє можна стверджувати, що у певних похованнях є заклад катакомб із сирцю, що знаходить широкі аналогії та подібності у античних некрополях Північного Причорномор'я. Зокрема, у ольвійському могильнику, де схожі сирцеві заклади з цегли поширені у період V – III ст. до н.е. Сирцеві цеглини являються найбільш поширеним будівельним матеріалом, що використовувався для подібних закладів, однак існували і комбіновані варіанти з цеглою та сирцем, або ж сирцем та амфорами.

Подібні заклади зафіксовані у п'яти похованнях могильника у с. Гліноє. Однак, цілком вірогідно що кількість подібних поховань була значно більшою, адже частина поховань була порушена при підзахороненні чи пограбуванні, або ж у деяких випадках відбувався процес порушення ґрунту. В одному з поховань, виявлено заклад із посудин, що включає у себе чашку, миску, світильник та курильницю. Даний заклад, вірогідно, є імітацією амфорних закладів, що є надзвичайно поширеними на античних могильниках. На некрополі Ольвії амфори є найбільш поширеним матеріалом для укладання закладів, що формувались виключно з амфор, або ж у поєднанні з сирцем, вапняком, мармуром [56, с. 269].

Наступною категорією античних запозичень у поховальному обряді є утворення ніш під світильники вирізанням у стіні катакомби. Даних поховань досліджено шістнадцять. У чотирьох випадках дослідникам, при розчистці поховальних камер, вдалось вилучити світильники безпосередньо з створених ніш. Саме на грецькі походження традиції вказує як широке розповсюдження подібних ніш на античних некрополях, так і самі світильники, уподібнені до античних форм [56, с. 270].

Наступним маркером переймання античних культурних традицій є підготовлене ложе у материковій поверхні поховальної камери. Материкове ложе утворювали вирізанням на дні камери підвищення прямокутної форми, на якому розміщувалось тіло похованого. Подібні ложе мають аналогії на античних некрополях. Інколи, замість формування ложе, проводилась лише підсипка материкової поверхні глиною, однак даний обряд мав на меті саме імітацію ложе [56, с. 271].

Також рисою подібності є підготовка жертвних канавок на материковій поверхні, що пролягали вздовж довгих стін поховальної камери. Канавки довжиною від 1,2 до 2,1 м, шириною від 8 до 14 см, глибиною від 7 до 15 см. Схожі канавки досить поширені серед поховань грецьких некрополей Північного Причорномор'я, зокрема на ольвійському некрополі, а також у Греції з кінця VIII ст. до н.е. В.А. Папанова відкидає можливість використання їх для встановлення чи кріплення будь яких конструкцій, вірогідніше всього, що вони були складовими ритуального поливання, що проводились до розміщення тіла у могилу [56, с. 271].

Одне з захоронень могильника зафіксоване з похованням кішки у могильній камері. Як відомо, що коти – виконували роль домашніх тварин, хоч і більшою популярністю серед греків користувались ласки та куниці. Потрапляння кішки у поховальний комплекс пояснюється дослідниками, як античний вплив, пов'язаний з близькістю до Тіри та Ніконія [56, с. 271].

Досліджено поховальний комплекс, де у ритуальному обряді застосовано т. зв. «обол Харона», що знайдено серед кісток лицьової частини черепа. Подібний обряд мав на меті оплату доставки душі у потойбічний світ, що є характерним саме для грецької міфології [56, с. 272].

Що стосується матеріальної культури, то найбільш повно грецькі впливи на матеріальну культуру нижньодністровських скіфів III-II ст. до н.е. репрезентують світильники. Вони виявлені у 46 похованнях могильника у с. Гліноє. За статистикою, кожне четверте поховання включало світильник. Із п'ятдесяти досліджених світильників: 1 – бронзовий, сім – гончарних, 42 – ліпні посудини. Процес розміщення світильника у погребальному комплексі

є досить типовим для некрополя Ольвії. В Греції подібний ритуал відомий з протогомерівських часів, і з пізнішими періодами отримує більше поширення [57].

На грецький вплив вказує, також, уподібнення форм світильників до грецьких гончарних світильників. Використання світильників у ритуальному обряді вказує на активне їх застосування у побуті, що і є результатом розміщення посудин у поховальних нішах – тобто імітація реального інтер'єру скіфського житла [56, с. 272].

У похованні було знайдено канделябр, що слугував підставкою для бронзового світильника, аналогії до якого можна віднайти у більш пізніх похованнях I – II ст. н.е. у некрополі Усть-Альми [56, с. 272].

Ліпні чашки на ніжці, чи з виділеним кільцевим піддоном, що є також частиною ритуального набору також варто пов'язати з впливом грецького керамічного комплексу [58].

Миски з петлевидними боковими ручками виявлено у синхронних скіфських похованнях лівобережжя Нижнього Дністра – кургани у с. Паркани, у с. Сербська Земля, Надлиманське городище, поселення у с. Миколаїка. Подібні миски широко поширені у грецьких полісах Західного та Північного Причорномор'я, що потенційно вказує на їх античне походження, як ліпних так і сіроглиняних гончарних форм [56, с. 272].

Ліпні миски з дном, що являє з себе імітацію кільцевого піддону мають конструкційні елементи, що характерні для чорнолакового та червонолакового посуду різних видів. Отримали поширення на лівобережжі Дністра, однак ще більш відомі на грецьких пам'ятках Західного та Північного Причорномор'я [56, с. 272].

Певного поширення набувають ліпні поїльники, які все ж залишаються досить рідкісними знахідками, однак чітко наслідують формам грецьких гутусів, що поширені на території античних полісів. Скіфські посудини, на відміну від грецьких зразків, виготовлялись без піддона та ручки [59, с. 10].

Отже, населення Подністров'я у зв'язку з постійними торговими контактами та сусідством з античними полісами у великій підпали під

античні культурні впливи. На основі аналізу найбільших пам'яток регіону, зокрема поселень Красноє, Чобручі, могильника у с. Гліноє, можна стверджувати про переймання релігійних обрядів населенням берегів Дністра. Цей процес проявився у широкому впливі на поховальний обряд, тобто на структуру комплексу поховання та на сам процес, а також знахідках статуєток богині Кібели серед поховального набору. Присутній вплив і на матеріальну культуру, що спостерігається у наслідуванні форм чашок, світильників, курильниць та інших складових матеріальної культури.

1.4 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів пам'ятників типу Етулія у Нижньому Подністров'ї

Історія дослідження пам'ятників типу Етулія тісно переплітається з дослідженнями на пам'ятках степового ареалу черняхівської археологічної культури. У кінці XIX – поч. XX ст. черняхівські пам'ятки починають досліджувати А.В. Добровольський та А.К. Раєвський, на Інгульці та під Одесою – відповідно. Після Другої світової війни одеськими археологами розпочато систематичне дослідження пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Організатором цих робіт став М.С. Синіцин [60].

В 60-х рр. XX ст. одеські археологи проводили розвідки на низці археологічних пам'яток на Дністровському лимані та у Буджакському степу, низка з яких, на сьогоднішній день, співвідноситься з Черняхівською культурою.

Систематичним дослідженням пам'яток перших століть нашої ери, на території Молдови, займались Г. Б. Федоров, Е. А. Рікман. Згідно цих досліджень, число пам'ятників першого тисячоліття нашої ери у Буджакському степу, ніж у районі між Дністром та Пд. Бугом [61].

Вивченням черняхівських пам'ятників на півдні України займався Е.О. Симонович. Під його керівництвом досліджено велику кількість городищ та могильників – Гаврилівка, Кам'янка-Дніпровська, Вікторівка, Коблево, Бургунка і тд. Однак, дослідник, зробивши досить суттєвий вклад у дослідження та атрибуцію пам'ятників черняхівської культури, у своїй

узагальнюючій праці не виокремив особливості степового ареалу поширення культури [62].

Розробка та систематизація черняхівського поховального обряду Г.Ф. Нікітіною дала змогу висвітлити своєрідність степових пам'яток, а накопичення матеріалів та знань про пам'ятки призвело до розуміння неоднорідності степового регіону [62].

Розкопки подібних пам'яток, що розпочались у 1970-х рр. на території Молдови та України Т.А. Щербаковою та О.В. Гудковою призвели до виокремлення особливої групи пам'яток, що є синхронними з черняхівськими, однак складають окреме етнокультурне ціле [62]. Вони були названі дослідницями пам'ятниками типу Етулія і ідентифіковані з південною групою венедів Дунайського району, що зустрічаються на Певтингерових таблицях [63; 64]. Продовжує дослідження, на згаданих пам'ятках, М.М. Фокеєв [65].

Пам'ятки типу Етулія локалізовані у низов'ях річок Дністер, Дунай та Прут. Окрім цього, подібні пам'ятки відомі і у степу, на лівому березі Дністра [66]. На північ, в лісостепу міжріччя Дністра та Прута відкрито лише декілька пам'яток цього типу [67].

Площа більшості поселень є невеликими за площею (менше гектару) і лише декілька, з відомих пам'яток, досягають площі близько чотирьох гектарів. Поселення є не укріпленими, інколи знаходяться групами. Як правило поселення є одношаровими, з досить малозначним культурним шаром, лише інколи на їх місці фіксуються пізніші черняхівські поселення.

Особливістю поселень є велика кількість господарських ям відносно малої кількості житла. Культурний шар відрізняється бідністю, локалізований біля будов. Як вважають дослідники, то поселення не були довговічними [62]. Чітке житлове планування, або ж розподіл на житлові та житлово-господарські комплекси не фіксується. Господарські ями знаходяться як на окремій площі, так і поруч із житлами.

Майже всі основні характеристики поселень типу Етулія співставні з особливостями поселень київської культури: невеликі розміри; бідність культурного шару; недовговічність [68, с. 9].

Житла по формі в основному прямокутні, однак інколи трапляються підквадратні та трапецевидні. Окрім цього, всі споруди заглиблені в землю від 0,6 до 1,6 м.

Фіксується різноманітне розташування стовпових ям: яма в центрі; три ями по осьовій лінії; чотири ями по кутам. Різне розташування опор говорить про неоднорідність конструкційних особливостей покрівлі, однак більш чітких свідчень, на даному етапі, археологами не знайдено [62, с. 276].

Зважаючи на природні особливості степу, то археологами відкидається зрубний характер будинків, найбільш вірогідним варіантом будівельних матеріалів є каркасні чи тинові стіни з глиняною обмазкою.

Зважаючи на різні варіанти розташування внутрішнього побуту у житлах, зокрема локація печі – можна констатувати, що єдиний тип житла не склався.

Зважаючи на непоширеність напівземлянок на території Північного Причорномор'я та не характерності даного типу житла для черняхівської культури вчені локалізують витоки етулійських поселень території лісостепу. Схожість простежується з зарубинецькою, Поянешть-лукашевською та пшеворською культурами. У пізньозарубинецький час, середньодніпровські житла є повністю співставними з деякими етулійськими варіантами [69, с. 134].

Житла включають в себе такий елемент інтер'єру, як «лежанки». Подібні елементи зустрічаються на волинсько-подільських поселеннях Верхнього Подністров'я [70, с. 9-49]. Відомі лежанки і на черняхівських поселеннях, того ж району, натомість не зустрічаються як елемент зарубинецької чи київської культури.

Вцілому, можна відмітити розмитий характер житлобудівної традиції етулійського населення, однак корінням воно, безсумнівно, сягає у міжріччя Дніпра та Дністра.

Характеризуючи керамічний комплекс поселень, варто звернути увагу на ліпний посуд. Кількість та різновидність керамічних форм є досить скупою, переважають корчаги та горшки, в значно меншій мірі поширені миски.

Дослідниками виокремлюється чотири види посудин. Посудини виду I (круглобокi посудини з вираженим плечем та високою шийкою) знаходять аналогії як серед пізньоскіфської кераміки I – сер. II ст. н.е., так і серед лісостепових пам'яток Правобережної України (поселення липицької культури, пам'ятки пшеворської культури Верхнього Подністров'я і волино-подільська група, перша – початок другої чверті I тис. н. е.) [70, с. 19-20; 62, с. 280].

Особливу схожість кераміка етулійських поселень має з керамічним набором пізньозарубинецьких поселень сер. I – сер. II ст. н.е. Археологічно цілі посудини мають ті ж пропорції та деталі форми, що і етулійські: мале дно, придонна частина форми увігнута всередину. На багатьох пізньозарубинецьких поселеннях зустрічаються посудини, що повністю співпадають з етулійськими.

Миски знайдені на всіх поселеннях, однак не мали широкого поширення. Виокремлено два види. Першому виду мисок характерний слабкозагнутий всередину чи майже вертикальний вінчик, значна висота. Подібні посудини з I ст. до н.е. – I ст. н.е. поширюються по всьому ареалу зарубинецької культури [69, с. 16]. Д.Н. Козак вважає такі миски характерними для зубрицьких пам'ятників Західної Волині [71]. Варіант «б» мав непрофільований заокруглений край стінки. Варіант «в» - посудини великого діаметру і малої висоти. Останній варіант більш характерний для пізньоскіфського населення [72].

Вид II – миски з шийкою, форма і ступінь вираженості котрої помітно варіюється, відомі як відкриті так і закриті форми. У варіанту «а» шийка низька, слабо розвинена, заокруглений вінчик відігнутий назовні, нижня частина конічна чи округла. В степових чи фракійських культурах подібних форм не зустрічається, вважається що її витоком є миски з S-подібним

профілем, що відносяться до зарубинецької, пшеворської, та поянешть-лукашевської культур [62, с. 288].

Варіант «б» відрізняється від варіанту «а» подовженим вінчиком, сильно відігнутим назовні. Подібного типу посудини, вірогідніше всього, є пізньою модифікацією пізньолатенських мисок з підграненим вінчиком. Широкий спектр аналогій спостерігається у зарубинецькій культурі [69].

Варіант «в» характеризується пропрацьованою шийкою, потовщеним вінчиком і наявністю кільцевого піддона. Аналогії даному варіанту також спостерігаються на зарубинецьких пам'ятках I-III ст. н.е., окрім Верхнього Подніпров'я [69].

Варіант «г» - шаровидні посудини з стягнутим гирлом та шийкою, край вінчика заокруглений. Форма досить рідка, точних аналогій не спостерігається. Найбільш близькими є пізньолатенські посудини на пам'ятках Верхнього Подністров'я [62, с. 288].

Орнаментация керамічного комплексу, а саме розчиси та штрихи, зустрічається на 10% - 20 % посудин. Співпадаючою, з етулійською, є орнаментация матеріалів з пшеворських пам'яток [73].

Керамічний комплекс етулійських пам'яток увібрав у себе два культурні імпульси першої чверті I тис. н.е. Перший імпульс – скіфоїдний. О.В. Гудкова, теоритично припускає, що у середині III ст. певна частина пізньоскіфського населення просунулась, разом з сарматами, на захід до Дунаю, та влилась у склад етулійського населення [62, с. 291]. Наступний імпульс більш загальний і пов'язаний з опосередкованим культурним наслідуванням від латеноїдних культур – пшеворської, зарубинецької та поянешть-лукашевської. Спадок зарубинецької керамічної традиції є найбільш значимим, однак, варто вказати, що період класичної зарубинецької культури закінчується приблизно за два століття, до часу формування пам'ятників типу Етулія. Зважаючи на це, зв'язок між керамічними комплексами даних культур може бути лише опосередкований [62, с. 292].

Господарство етулійського населення характеризується поєднанням землеробства та скотарства [62, с. 297].

Окрім гончарства, ремесло не набуває поширення. Натомість, гончарство, виступає гарним показником залучення населення у економічний простір античного світу. Оскільки весь керамічний комплекс розподіляється на привізний античний посуд і, охарактеризований нами, ліпний посуд місцевого виробництва, з значним переважанням останнього (85%), то технологічний розвиток населення перебував на етапі освоєння гончарного кола.

Поставки на поселення гончарного посуду та амфор можуть вказувати на участь етулійського населення у місцевій економіці, що, безумовно, цілком орієнтувалась на економічний центр регіону – Тіру. Кількість імпортного посуду коливається від 12% до 19%. Кількість червоноглиняного, а, тим паче, червонолакового посуду є низькою. Знайдені фрагменти червонолакових посудин вказують на низьку якість лакового покриття.

Сіроглиняний посуд є більш поширеним та різноманітним: миски округлі закриті та реберчасті відкриті; кувшини з потовщеним і розширеним вінчиком. Посудини повністю співпадають з виробами гончарних майстернях Тіри, знаходять аналогії в Ольвії [74].

Досить поширеним керамічним матеріалом з поселень є грецькі амфори танаїського типу. Археологічно цілі форми, відкриті на поселеннях Етулія Х та Старосілля [62, с. 297].

Окрім амфор, важливими знахідками на поселеннях є мідні монети Римської імперії: Галерія Максиміана, Констанція II, Валента, Гордіана.

Дослідниками, за хроно-індикаторами керамічного комплексу, охарактеризовано існування пам'ятників типу Етулія III – IV ст. н.е. [62, с. 297; 63, с. 70].

Господарство етулійського населення характеризується поєднанням землеробства та скотарства. Виробництво гончарного сіроглиняного посуду на поселеннях археологічним чином не зафіксовано, що може означати наявність стійких економічних контактів з античним виробничим центром, у даному випадку – Тірою. Взамін у поліс могли поставлятись продукти

виробництва сільського господарства, або ж тваринництва – що і обумовило встановлення грошових стосунків [62, с. 29].

Що стосується поховального обряду, то він відомий за матеріалами двох могильників та декількох впуцених у кургани поховань. Всі поховання проведені за обрядом кремації на стороні з похованням залишків у ґрунтовій ямі, одиничні випадки – в урні [67].

Всі поховання можуть бути розділені на три типи. Найбільш численний тип – поховання не очищених від решток поховального костру кальциновані кістки у невеликих круглих чи овальних ямах, з округлим чи конічним дном. Діаметр ям варіюється від 0,45м – 0,6м, а глибина від 0,6м до 1м. Другий тип характеризується збільшеним розміром ям. Третій тип відрізняється ретельним очищенням кісток від залишків костру, кістки залягали суцільним скупченням у верхній частині заповнення ям.

У степових культурах аналогій до етулійського поховального обряду – не виявлено. В пшеворській культурі подібний тип поховань є досить звичними [75, с. 136]. Ямні поховання наявні на всіх етапах існування зарубинецької культури. Найбільш широко даний тип поховань локалізовано на території Полісся та Верхнього Подністров'я [76, с. 14]. Кіреєвка, могильник київської культури, також має велику подібність до могильника Етулія XII. На ньому виявлено п'ять безурнових поховань в опальних і округлих ямах [77].

Поховальний інвентар так само бідний. В похованнях зустрічаються фрагменти кераміки, скляного кубка зі шліфованими овалами, уламки керамічного пряслиця, бронзове кільце, уламок листової бронзи, знайдені і фрагменти сіроглиняного гончарного посуду. Також дослідниками зафіксовано фрагменти сіро- та червоноглиняного пізньоантичного посуду, фрагменти амфор, скляні та янтарні буси.

Отже, характеристика керамічного комплексу, житлобудівної традиції, та поховального обряду вказує на: по-перше, значну наступність та спорідненість етулійського поховального обряду від латенських культур і зв'язки з звичаями зарубинецької культури, відсутність античного впливу; по-

друге окремішна житлобудівна традиція, що коренями походить до згаданих культур, відсутність у ній рис античної будівної школи; по-третє, спостерігається певний античний вплив на керамічний комплекс, що вказує на певний рівень економічного взаємозв'язку жителів етулійських пам'яток з грецьким населенням.

В цілому, на основі проведеного аналізу археологічних культур варварських груп населення степової зони та Криму можна виокремити певні тенденції. А саме, не зважаючи на значний культурний розвиток античних полісів Північного Причорномор'я не всі сусідні їм групи населення потрапили під процес культурної експансії, що можна побачити на прикладі матеріальної культури населення пам'ятників типу Етулія.

Натомість серйозний вплив можна спостерігати при розгляді матеріальної культури пізньоскіфського населення Північного Причорномор'я, що обумовлено давністю сусідства, що показує тенденція до хронологічного та поступового збільшення культурної взаємодії та значним політичним і економічним зв'язком між античним та пізньоскіфським населенням.

РОЗДІЛ 2

АНТИЧНІ ВПЛИВИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЗОНИ ЛІСОСТЕПУ РИМСЬКОЇ ДОБИ

2.1 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів зарубинецької археологічної культури

Століття на межі ер – досить насичений період в історії людства, не є виключенням і регіон Північного Причорномор'я. Окрім пізньоскіфського населення, грецькі поліси вступали у соціальні, економічні контакти з великою кількістю навколишнього їм населення. В нашому дослідженні нам цікавий аналіз та пошук культурних взаємодій античного населення у контакті з носіями з зарубинецької археологічної культури та пам'ятниками типу Етулія.

Перші пам'ятники зарубинецької культури відкриті у 1899 р. у с. Зарубинці відомим київським археологом В.В. Хвойкою. Ним було розкопано три поховання з трупоспаленням, чорнолощеним посудом та фібулами середньолатенської конструкції [78].

Першою в достатній мірі дослідженою пам'ятником зарубинецької культури став Корчеватівський могильник, на якому у 1937 – 1941 рр. було розкопано близько 100 поховань і отримані значні археологічні матеріали зарубинецької культури.

З кінця 40-х рр. ХХ ст. було активно проведено дослідження території України на предмет виявлення нових археологічних пам'яток. Після розвідок у Поросі, Житомирській області, на Сеймі та Пд. Бузі значно збільшилась кількість виявлених зарубинецьких пам'яток.

Одночасно з тим проводились масштабні археологічні дослідження на Поліссі та Верхньому Подніпров'ї. Експедицією П.М. Третьякова були відкриті городища Чаплин та Мохів, а також Чаплинський могильник [79].

Л.Д. Поболь, проводячи дослідження у Могилівській та півночі Гомельської області Білорусі, визначив північні кордони поширення зарубинецької культури [80, с. 48-50].

У районі Середнього Подніпров'я археологами відкрито близько тридцяти могильників. Проводились багаторічні розкопки на найбільшому могильнику Середнього Подніпров'я, що розташований поблизу с. Пирогів, поблизу Києва. Окрім, дослідниками відкрито виробничий металургійний центр, біля с. Люгіж під Києвом [81, с. 88-118].

У лісостеповій зоні, на Пд. Бузі відкриті численні зарубинецькі пам'ятки – поселення Мар'янівка та Носівці, могильник та поселення Рахни. Дані пам'ятки не досліджувались великими площами, проте їх дослідження значно доповнило масив зарубинецьких матеріалів [82, с. 7-19].

На сьогоднішній день не створено карту пам'яток зарубинецької культури, в узагальнюючих роботах археологами вказується про приблизно пів тисячі відомих пам'яток, однак досліджувались лише 70 з них, у тому числі 20 могильників [83].

Зважаючи на те, що носії зарубинецької культури є представниками осілого населення, то, як і для інших землеробних культур, принципове значення для розміщення поселень було наявність джерела води, що виступало не тільки засобом підтримання життєдіяльності населення, а і являлось засобом зв'язку та транспортування людей і вантажів.

Як зазначають дослідники, поселення зарубинецької культури традиційно локалізовані певними «гніздами» по декілька десятків поселень та могильників, з визначеною відстанню між ними. Можливо, подібний розподіл може вказувати на соціально-політичний розподіл населення – межі племінних територій [84, с. 21].

Зарубинецькі городища відрізняються розмірами, від 0,1 га до 2,5 га, зазвичай не укріплені. Однак, за даними Є.В. Максимова, у середині I ст. до н.е. почали укріплюватись валами, ровами та ескарпами. Таких городищ відомо до 30 [85, с. 25].

Археологами зафіксовані певні закономірності розміщення житла та господарських споруд. У Середньому Подніпров'ї на Пилипенковій Горі і на Оболоні прослідковується групове розміщення по 5 – 8 споруд, на Верхньому Дніпрі поселення Чаплине житла сконцентровані в одній частині поселення, а господарські ями – в іншій.

Житла відрізняються за своїми конструкційними особливостями. Для Середнього Подніпров'я характерна підпрямокутна чи підквадратна форма. Основа споруди заглиблена на 0,3 – 0,8 м. від поверхні; підлога земляна, утрамбована. Опалювались житла здебільшого відкритим вогнищем 0,5 – 0,8 м. у діаметрі, що розташовувалось на рівні підлоги, чи у невеличкому заглибленні.

Стіни будинків каркасно-тинові. Каркас споруджувався із стовпчиків, вбитих у землю, кожен 1м, на які кріпилось тиння, обмазане глиною. Шматки обпеченої глини, з різного роду відбитками, досить часто фіксуються на зарубинецьких поселеннях [86, с. 119-120].

Для Верхнього Подніпров'я характерні наземні будинки, без заглиблення. Основою стін були стовпи, що вкопані у земну поверхню по кутам житла, натомість у вертикальні пази фіксувались дерев'яні дошки. В центральній частині житла знаходилось невелике багаття, інколи обкладене камінням [87, с. 236 - 243].

На Поліссі зафіксовано відкриті напівземлянки, заглиблені у земну поверхню до 1м. Стінами напівземлянок слугували дерев'яні зруби [88, с. 158].

Спільною, для всіх районів поширення зарубинецької культури, рисою є однокамерність та невеликі розміри від 12-16 до 20-25 м².

Господарські ями інколи фіксуються всередині житла, однак, частіше за все, винесені за його межі.

Для поховального обряду населення зарубинецької археологічної культури дослідниками виокремлюється кілька рис. На сьогоднішній день зарубинецькі могильники не мають ніяких чітких зовнішніх ознак чи орієнтирів, адже вони ґрунтові, безкурганні. Однак, в давнину вони,

очевидно, мали певні орієнтири, адже майже повністю відсутні випадки порушення поховань одне-одним.

Поховання досить неглибокі, від 0,3-0,5 до 0,6-0,8 м. Відстань між могилами неоднакова від 0,5 до 10 чи навіть 15 м. Поховальні ями у більшості випадків мали форму подовженого овалу, інколи фіксуються овальні чи квадратні форми.

Ю.В. Кухаренко вважав, що орієнтація поховання майже завжди визначалась місцезнаходженням могильника і у кожному випадку залежала від напрямку течії найближчої ріки. Як правило, могильні ямки витягнуті вздовж берега, тобто паралельно річці [76, с. 13].

Є.В. Максимов зазначав, що орієнтація визначається напрямком русла річки, на березі котрої знаходиться могильник. У Середньому Подніпров'ї вони перпендикулярні, натомість на Верхньому Подніпров'ї та Прип'яті – паралельні [85].

Основним видом поховань у зарубинецькій культурі є кремація. Померлого, як правило спалювали поза могильником. Місця спалювання мерців дослідниками не знайдені, хоча на могильнику Чаплін було виявлено 11 ям, що заповнені золою та деревесним вугіллям, в них також присутні фрагменти кераміки [89, с. 83-85].

Кремаційні залишки розміщували декількома способами: клали на дно могильної ями – ямний тип поховання; кості поміщались в ритуальну урну – урновий тип поховання; комбінований ямно-урновий тип; кенотафи – поховання, де виявлено тільки поховальний інвентар. Ямні поховання становлять 67-97 % [83, с. 55].

Здебільшого, поховальний інвентар зарубинецької культури представлений глиняним посудом, прикрасами, рідко, деталями зброї, побутовими речами, зброєю чи знаряддями праці. Майже весь посуд, що використовується у якості поховального інвентарю, є місцевого виробництва. Імпортований посуд одиничний, зафіксовано кельтські кружальні посудини та ольвійський кружальний глечик.

Більшість посуду з могильників є лощеним, співвідношення зберігається на рівні 64-78 %, в залежності від конкретного могильника. Для району Полісся і Середнього Подніпров'я характерними у похованнях є миски, горщики та кружки. Досить сталим набором у похованні є три посудини – кружка, миска та горщик.

Для могильників Верхнього Подніпров'я характерні бляхи, намиста, нагубники, пряжки, голки, ножі, наконечники списів та дротиків; для Середнього Подніпров'я – кільця, пронизи, спіральки; для Полісся – булавки, підвіски, ланцюжки [83].

При дослідженні матеріальної культури зарубинецького населення, варто приділити увагу дослідженню зарубинецьких фібул. Фібули є важливим хронологічним репером, а найбільш поширені з них, з трикутним щитком на ніжці, навіть, етнічним маркером. В основному, вони виготовлялись з бронзи, інколи з заліза [83].

Фібули з трикутним щитком на ніжці побутували протягом майже всього існування зарубинецької археологічної культури, однак у пізніх періодах, археологами фіксується проникнення провінційноримських фібул типу «Алезія», «Ауциса», що може бути наслідком утворення нових торгових шляхів від Балтії до римських провінцій, що проходили через зарубинецьку територію [90, с. 61-70].

У керамічному комплексі зарубинецького населення переважають посудини класу А, тобто таких, в котрих чітко виражені шийка, плечики, нижня частина та днище.

Миски класу В, на думку А.М. Обломського, є репером заключного періоду зарубинецької культури. Натомість їх поява є уподібненням до античних червонолакових прототипів I ст. н.е. Вони не фіксуються на території Полісся, натомість набувають поширення на зарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я [83].

Кераміка представлена горщикovidними та мисковидними пропорціями, з невеликим переважанням перших. По функціональному призначенню, серед горщикovidних посудин переважають горщики, також

присутні кружки, кубки, кувшини, корчаги та чарки. Мисковидні представлені у значній мірі мисками, а також супницями, чашками і тд. Вченими зафіксовані пласкі диски, що могли використовуватись для випікання коржів, чи у якості сковорідок. У якості кришок використовувались миски [83, с. 93].

Частина посуду могла бути орнаментована. Орнамент був досить стриманий, прикрашались, в основному, края вінчиків, рідше шийка та плечі. Орнамент опоясував посудину, представляв з себе пальцеві заціпи чи насічки, інколи у шаховому порядку. Зустрічались наліпи у вигляді шишечок, півмісяців чи рогів. Основний прийом для прикрашання кераміки – лощення столового парадного посуду [83, с. 103].

Окрім кераміки місцевого виробництва на поселеннях Середнього Подніпров'я зустрічаються фрагменти елліністичних та ранньоримських амфор, інколи столовий античний посуд – миски та глечики. В похованні №150 Пирогівського могильника виявлено дворучну посудину ольвійського виробництва.

Найбільшою кількістю фрагментів імпортного посуду являються вироби майстерень острова Кос – амфори з двоствольними ручками, поверхня котрих покрита світло-зеленим ангобом і керамічне тісто рожевого кольору. Амфори з інших античних центрів представлені виробами з Фасоса, Родоса, Пароса, Синопи, їх кількість незначна [86, с. 93-97].

Амфори, особливо з клеймами, є важливим репером абсолютної хронології як зарубинецької культури в цілому, так і конкретних поселень – що говорить про рівень їх поширеності.

За даними Є.В. Максимова, на 18 пам'ятках Середнього Подніпров'я зафіксовані уламки пізньоелліністичних амфор, на 11 – ранньоримських [86, с. 112].

Найбільшою інтенсивністю імпортних поставок відзначається друга пол. III і II ст. до н.е., також спостерігається зменшення інтенсивності у першій пол. I ст. до н.е. [91, с. 104]. Амфори з Синопи поставляються протягом всього елліністичного періоду, аж до поч. I ст. до н.е.; натомість

продукція Фасосу зникає на поч. II ст. до н.е.; продукція Родосу могла надходити переважно на поч. II ст. до н.е.: на рубежі III – II ст. до н.е. помітним є пік надходжень у Північне Причорномор'я родоського вина [91, с. 22-23].

В ранньоримський період I ст. до н.е. – I ст. н.е. спостерігається надходження амфор, з майстерень Південного Причорномор'я. З 22 пам'яток, де зафіксовано античні імпорти, на семи з них зустрічаються і пізньоелліністичні і ранньоримські матеріали – гора Киселівка, Ходорове, Зарубинці, Бабина Гора, Пилипенкова Гора, Жаботин, Суботів. На Жаботинській та Зарубинецькій пам'ятках переважають пізньоелліністичні матеріали, на Пилипенковій горі спостерігається розподіл навпіл, то на Суботові переважають ранньоримські матеріали.

Серед матеріалів городища Монастир'юк присутні фрагменти червоноглиняних мисочек на кільцевій ніжці – I ст. до н. е.; фрагменти профільованої горизонтальними канавками вінчика червонолакової чашки – I – початок II ст. н.е. Також червонолаковий посуд присутній серед матеріалів городища Ходорове [85].

Отже, незважаючи, на формування зарубинецької культури на територіях Середнього Подніпров'я та північніше, можна констатувати, що носії зарубинецької культури взаємодіяли з античним населенням, перебуваючи у спільному торгово-економічному просторі. Окрім цього, впродовж майже всього періоду існування культури археологами фіксуються лише кельтські та латенські впливи, однак, у ранньоримський період спостерігається тенденція росту впливу античної культури.

2.2 Античні впливи і запозичення на основі аналізу матеріалів черняхівської культури археологічної культури

Дослідження черняхівської археологічної культури розпочинаються у 1899 році, коли у с. Ромашки, а пізніше у 1900 р. у с. Чернях В.В. Хвойка здійснив дослідження перших поховань [78].

Перші припущення, з приводу етнічної приналежності пам'ятників, розділились, адже В.В. Хвойка вважав пам'ятники зарубинецького і черняхівського типів – етапами розвитку культури слов'ян. Натомість німецькі археологи виокремлювали Черняхівські пам'ятники як свідчення перебування у Подніпров'ї германських племен. П. Рейнеке вперше висловив гіпотезу, про можливість приналежності черняхівської культури до готів, зробив він це за низкою характеристик: схожість черняхівських і нижньовисленських пам'яток; хронологічне співпадіння пам'яток з історичним періодом переходу готів з Балтії у Північне Причорномор'я [92].

Археолог М. Еберт досліджував могильник Городок Миколаївка, цю пам'ятку разом з середньодніпровськими похованнями III – IV ст. він відніс до періоду поширення близько II ст. східних германців-готів, що керували місцевим негерманським населенням [93].

В. Антоневиц у своїй монографії, що присвячена археології Польщі, виокремив готські та слов'янські регіони поширення пам'яток та зазначив, що готська культура – це об'єднання культурних надбань різних племен та цивілізацій: готи займали у суспільстві привілейований прошарок, натомість відмінність між різними етнічними групами зменшувалась, що призвело до ускладнення виокремлення їх археологічним чином [94].

У 20-30ті рр. в Україні дослідження відбувались нерегулярно, натомість у 1939-1940 рр. планувались широкомасштабні розвідки та дослідження [95].

Як у до- так і післявоєнний час керівною теорією походження черняхівських пам'яток у радянській археології була «слов'янська концепція», що призвело до активного дослідження поселень та могильників протягом 40-60х рр. пам'яток на території України, Румунії та Молдови. Велике значення має видання археологічної карти черняхівських пам'яток України [Махно 1960].

З 1960-х рр. археологами паралельно розроблялись дві різні теорії походження: автохтонна та поліетнічна. Погляд на черняхівську культуру, як

на конгломерат слов'ян, сарматів, дакійців, готів отримав своє відображення у «Історії СРСР» [96].

У 1970-80-ті рр. продовжувались розкопки черняхівських пам'яток, з паралельним опрацюванням накопиченого матеріалу, що призвело до опублікування низки колективних монографій, статей та збірників [97; 98].

Важливими є дослідження черняхівської культури археологами багатьох країн Європи, що відобразилось у виданні низки статей та проведенні виставок присвячених археології та історії готів [99].

Велика кількість вчених, на сучасному етапі дослідження, пов'язують черняхівську культуру в першу чергу з народом готів, не відкидаючи залученості до неї і інших етносів [100].

Наразі, найважливішою проблемою, при дослідженні черняхівських пам'яток, є ствердження та перегляд хронологічних меж тих чи інших пам'яток, розробка відносної та абсолютної хронології окремих пам'яток та поселень, так і культури в цілому [101]. Велике значення для уточнення хронології пам'яток мали розробки типології фібул, гребенів, амфор та інших імпортив.

Черняхівська культура, являючись великим поліетнічним утворенням, займає велику територію Центральної та Східної Європи, через що археологами виділяється низка регіонів поширення пам'яток: Західна Україна, Верхній Дністер, Східна Україна, Нижній Дніпро, Північне Причорномор'я, Молдова, Мунтенія(Валахія), Трансильванія. Таким чином, на території України черняхівська культура поширена зоною родючих ґрунтів Лісостепу та Правобережного степу [101].

Серед поселень дослідниками виокремлюється декілька типів, що залежить від логіки розміщення, площі та призначення.

Сільські поселення, як правило, розташовуються групами по 10-14 пунктів, що є наслідком господарським освоєння навколишніх територій протягом декількох поколінь. Розташовувались витягнутою полосою, вздовж берегів водойм. Планування житла різноманітне, поряд знаходяться зернові ями.

Промислові поселення є досить малочисельними та формувались поблизу родовищами корисних копалин. Наприклад, група черняхівських поселень поблизу селищ Лугове та Жорнище на р. Соб. Археологами досліджені давні кар'єри, будівлі-майстерні, та виробничий брак. Поселення спеціалізувалось на видобутку туфоподібної породи, та виготовленні жорн. Іншим прикладом може слугувати поселення на Генічеській горці, що розташовується на Арабатській Стрілці, неподалік солених озер. На думку дослідників, поселення слугувало сезонним прихистком для працюючих там соледобувачів [102, с. 259-260].

Як укріпленні городища можна визначити три черняхівські пам'ятки: Башмачка, поблизу Дніпра, Олександрівка на р. Інгулець, Городок на р. Південний Буг [103]. Городища, по типу Башмачки, захищались дерев'яними укріпленнями: подвійною дерев'яною стіною, засипаною всередині землею, ровом глибиною більше 2 м. та шириною більше 4 м.. На другому будівельному етапі було збудовано гранітну стіну шириною 3 м. та висотою 1.5 м над обривом. На інших поселеннях прослідковуються подібні захисні системи.

Зважаючи на стратегічне розташування городищ, а саме на давніх шляхах просування кочових племен, по південно-східному кордону черняхівського ареалу, городища могли виконувати не лише захисну, а і політичну функції – бути резиденціями військових вождів та адміністративними центрами [104].

В пізньоримський час продовжується існування захоплених готами античних міст Тіри та Ольвії, певну частину жителів яких складало черняхівське населення.

За конструктивними особливостями, виділяються три групи черняхівських жител: заглибленні, наземні каркасні з дерева та глини, кам'яні.

Досліджено близько 300 напівземлянок, що мають заглиблення від 0,4 м. до 1м. Вони мали тинові стіни, обмазані глиною, рідше – дерев'яні. Більшість з них прямокутні, площею 8-17 м² [101].

Наземні каркасні будинки є, також, поширеним житловим типом – досліджено більше 200 подібних об'єктів. Більшість є однокамерними, площею 10-50 м², формою близькі до квадрату чи прямокутника. Більше ніж на 20 поселеннях знайдені т. зв. «довгі будинки» - витягнуті споруди площею 60-160 м², як правило вони поділені на дві камери, інколи з центральним приміщенням. Одна частина будівлі використовувалась як житлове приміщення – інша як господарська частина для скота. Будинки вкриті обмазкою стін та даху.

Кам'яне домобудівництво локалізоване регіоном Причорномор'я. За його межами відомі кам'яні укріплення на городищі Башмачка, а також споруди у Комарові, Собарі та Чимишенах, що традиційно асоціюються з римськими торговими факторіями [103]. У Причорномор'ї досліджено близько 40 будівель на 30 поселеннях. Будівним матеріалом слугував місцевий вапняк. Основним плануванням являється двокамерна будівля довжиною 15-20 м. та шириною 6-7 м. Відомі як однокамерні будинки так і багатоканерні з поперечними та поздовжніми перегородками, 1-2 приміщення виконували житлову функцію, інші – господарську (комори та стійла для скота) [101].

Різний тип житлового будівництва пов'язується з різним регіональним генезисом будівної традиції. Зокрема, як зазначив В.Д. Баран, у регіоні Верхнього Дністра досліджено напівземлянки прямокутної чи близької до квадратної формою, що пов'язується з побутуванням ранньослов'янської традиції, в більш пізні періоди подібні споруди еволюціонують у напівземлянки з піччю-кам'янкою ранньослов'янської празької культури.

Значна частина черняхівських споруд пов'язана з германською традицією, наприклад, «довгі будинки» мають прямі аналогії зі спорудами рівнин між Рейном та Ельбою, відомі на Одері, на островах Балтики [105].

Кам'яне будівництво Причорномор'я відображає варваризовану традицію місцевого античного населення [100].

Що стосується поховального обряду, то для всієї території ареалу черняхівської культури притаманна велика різноманітність поховальної

традиції. На більшості могильників присутні як інгумації так і кремації, що у свою чергу розподіляються на декілька видів, за сукупністю тих чи інших ознак.

Населення степової зони у перших століттях нашої ери складало племена сарматів, характерним для яких є обряд інгумації у різних типах поховальних ям. В низовинних районах Дніпра збереглися поселення варваризованого еллінського поселення та еллінізованого населення пізньоскіфської культури, про яке нами зазначено раніше. Їх поховальний обряд є точкою найбільшого інтересу, зважаючи на тему нашого дослідження. На південному-сході у могильниках фракійського населення гето-дакійської і липицької культур знаходять кремації переважно у закритих урнах. До I ст. н.е. північні райони майбутньої культури займала зарубинецька культура, для котрої характерні ямні, рідше урнові кремації. В кінці II ст. на Північному-Заході України з'являються племена вельбарської культури. Їх поховальні звичаї включали різноманітні типи кремації і в меншій мірі інгумації [101].

В черняхівському поховальному обряді поєднанні практично всі типи поховань. Б.В. Магомедовим виокремлено ряд найважливіших ознак, пов'язаних з визначеними етно-культурними традиціями, що побутували серед різноманітної черняхівської спільноти.

Кремації в основній масі належать германцям, однак не варто виключати присутність гето-дакійського та ранньослов'янського елементів. Могильні ями в інгумаційних похованнях мали відмінності у своїй конструкції: прості ями характерні для сарматів, пізніх скіфів та германців; ями з заплічниками характерні для сарматів та пізніх скіфів; ями з підбоями та катакомби характерні для сарматів. Орієнтація поховань також має відмінності: північна орієнтація характерна, в основному, для германців та сармат, частково і для пізньоскіфського населення; західна орієнтація характерна для пізніх скіфів; південна орієнтація характерна для окремих груп сарматів [101, с. 38-39].

Черняхівські поховання з кам'яними перекриттями відомі в області між Дніпром та Тилігульським лиманом, що практично співпадають з хорошою Ольвією римського часу [18, с. 152-219]. Для черняхівських некрополей причорноморського типу найбільш характерними є ями з заплічниками та перекриттям з кам'яних плит, на зразок античних поховань. В перекриття могил поміщали світильники – інколи римського виробництва, або ж місцеві наслідування. Окрім цього античними запозиченням характеризується поховання №10 з могильника Кам'янка-Анчекрак, стінки якої були облицьовані обтесаними кам'яними плитами, подібні поховальні конструкції помічені також у Вікторівці та Ранжевому; в Олександрівці знайдений вівтар (есхара) [100, с. 34].

Поховання різних типів досить часто супроводжують різні керамічні посудини, що входять до набору поховального інвентарю, або є свідченням проведення тризни. Глечики та амфори свідчать, що посмертну трапезу входили і напої, зокрема грецьке вино [101, с. 30].

В цілому греко-римська культура споживання вина з певним церемоніалом радо переймалась знатними прошарками варварського суспільства. Уламки амфор зустрічаються на питомій більшості черняхівських поселень, включаючи найбільш віддалені регіони.

Бенкети часто супроводжували політичні та релігійні заходи. Велику увагу при облаштуванні поховання знатних людей приділяли облаштуванню бенкетного інвентарю, що включав багаточисельні амфори та сервізи для вина місцевого та імпортного походження [106, с. 121-155].

Горщики є найбільш поширеним та різноманітним типом кераміки черняхівської культури. Відомі одно- та дворучні форми, а також посудини без ручок. Серед одноручних горщиків, за морфологічними та метричними ознаками, сформовано щонайменше 16 типів [107]. В основі 14 та 16 типів є низка масових форм римських провінційних горщиків, що були адаптовані місцевими майстрами до більш звичних біконічних форм.

Проте, показовими для нашого дослідження є горщики зі зливом, що повторювали провінційні форми римських ойнахой, здебільшого поширені у

південно-західних районах (Малаешти, Балцати, Лазо і тд.) поряд з червоноглиняними імпортами-оригіналами, однак зустрічаються і у Лісостепу (Жовнин, Романове Село) [101, с. 51].

Дворучні горщики мають подібності з формами імпортних амфоровидних глечиків, що зафіксовані дослідниками у Могошані, Лецкані та Балцатах [106, с. 89-106].

В кінці IV – поч. V ст. серед черняхівського суспільства поширюється мода на імітацію металевих посудин візантійського виробництва, що призводить до утворення типів 12а та 13а зі сферичним каннелюваним тулубом [109, с. 240-243]. Золотий горщик, як і керамічні уподібнення, мали веретеноподібний каннелюваний тулуб, горизонтальний вінчик, колінчасту ручку, дно на ніжці. Золоту посудину знайдено у складі Петроаського скарбу, серед речей що належали представникам готської королівської знаті [110, с. 181-200]. Виявлені також і візантійські оригінали, наприклад срібний горщик з скарбу Севсо [111, с. 77-88].

Виробництво піфосів також присутнє на території черняхівського ареалу. Вони зазвичай виготовлялись на гончарному колі з глини з грубими домішками. Їх висота від 0.6 м. до 1 м., а об'єм вимірюється декількома десятками літрів. Ліпні варіанти відомі у Верхньодніпровському регіоні. М.Ю. Смішко виказав гіпотезу про провінційно-римське походження піфосів [112, с. 211-231].

Серед багатьох варіантів орнаментациї черняхівської кераміки присутні рослинні мотиви, із зображенням чотирьохпелюсткової квітки та орнаменти у вигляді пальметтів та фестонів, що пов'язується з античною традицією Тіри [113, с. 150].

У загальному черняхівським керамічним виробам притаманні сукупність провінційно-римських рис: сірий колір черепка, лоціння поверхні посудин а прикрашення її пролощеним чи штампованим орнаментом. Найбільш масові типи місцевих посудин без суттєвої різниці повторюють римські відповідники.

Серед імпортованих посудин значного поширення, як зазначалось раніше, набули амфори. Амфори представлені продукцією Синопських майстерень [114, с. 16-21]. Часто зустрічаються амфори «інкерманського» типу, представлені на могильниках Вікторівка, Чубівка, Кам'янка-Анчекрак, Нагірне 2 та інші; на поселеннях Комарів, Дубяги, Максимівка. Датуються посудини IV ст. н.е [115, с. 180].

Найбільш пізніми серед вузькогорлих світлоглиняних амфор є тара типу E, що датуються кінцем IV – 1 пол. V ст. [116]. На черняхівській території здебільшого пов'язані з Причорномор'ям.

На всіх черняхівських поселеннях відомі широкогорлі червоноглиняні амфори типу Zeest 100 (чи Делаксу по Е.А. Рікману) [91].

Окрім згаданих типів на поселеннях зафіксовані амфори типів M. 273, Харакс 33, Zeest 95, M. 275-276 [117].

Червонолаковий посуд малоазійський виробничих центрів зустрічається у Північному Причорномор'ї та на території Центральної України. Представлена кераміка наступними формами: широкодонні червонолаковий горщик другої половини IV ст., червоноглиняні ойнохої; горщики з веретеноподібним корпусом першої половини IV ст.; однотипні червонолакові тарілки з прямим чи загнутим всередину вінчиком кінця IV – поч. V ст. [101, с. 63].

Серед прикрас поширення набули пірамідальні підвіски, що створюються під впливом римських амулетів у вигляді палиці Геракла та трансформуються і поєднуються з культом бога грому Тором [118].

Також в якості підвісок використовувались римські монети – просверлені чи доповнені вушком. Найбільш поширеними є римські денарії II ст., локалізовані південно-західним ареалом черняхівської культури [101, с. 73].

Намиста були популярними та доступними прикрасами та є досить поширеними серед жіночих поховань. Намистини різноманітні за формою та матеріалу, але питома більшість з них (окрім янтарних та металевих) є античним імпортом. Багато з типів що зустрічаються на черняхівських

пам'яток описані Є.М. Алексеевою у її класифікації античних намистин Північного Причорномор'я [119].

Серед варварських спільнот значного поширення набули провінційно-римські ігри. Найбільш масовою є гра в кості, що підтверджується знахідками гральних кістяних кубиків з позначеннями від 1 до 6.

Грою вищих прошарків суспільства вважалась гра *calculi*, що схожа на сучасну гру в нарди. У багатому похованні Переяславського могильника знайдено набір з 22 чорних та білих скляних фішок, а також подібні знахідки помічено у Ріпневі, Вербичному, Рудкі, Башмачці та інших [103, с. 78].

Важливим технологічним нововведенням для черняхівського господарства є впровадження та поширення ручних млинів римського типу. Використання жорн, у порівнянні з зернотерками, підвищувало продуктивність виробництва у три-чотири рази [120, с. 123]. Окрім сільського господарства, нововведення проваджувались і у металургійне ремесло. На думку дослідників, черняхівські горни 2 типу мають античне походження, натхненне печами античних центрів Північного Причорномор'я [121 с. 29-31].

Отже, ми можемо спостерігати значні запозичення античної традиції серед черняхівських матеріалів та пам'яток. Це пов'язано як з інкорпорацією частини античного та еллінізованого пізньоскіфського населення у результаті політичного занепаду Ольвії та Тіри, так і з географічною наближеністю до осередків античної культури. Прослідковується два напрямки античних імпульсів: по-перше це регіон Північного-Причорномор'я, у якому незважаючи на політичну кризу продовжує існувати та трансформуватись еллінська культурна традиція; по-друге Дунайський регіон, через який на черняхівські території проникли провінційно-римські культурні впливи та товари.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕГРАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ У ШКІЛЬНИЙ КУРС ІСТОРІЇ

3.1 Особливості висвітлення історії Стародавнього світу у шкільному курсі

Історична освіта в Україні має величезну актуальність та важливість в сучасному світі. Вивчення історії в контексті української культури та ідентичності має ряд суттєвих переваг і впливів на суспільство та окремих громадян:

1) Історична освіта сприяє формуванню громадянської свідомості. Громадяни, які знають і розуміють історію своєї країни, більш активно беруть участь у суспільному житті, приймають відповідальні рішення та підтримують демократичні цінності.

2) Вивчення історії України допомагає глибше зрозуміти своє національне походження та корені. Це сприяє зміцненню національної ідентичності та почуттю гордості за свою країну.

3) Вивчення історії розвиває навички критичного мислення учнів. Вони навчаються аналізувати джерела, робити власні висновки та обґрунтовані висловлювання. Ця навичка є важливою в сучасному інформаційному суспільстві.

4) Знання історії допомагає учням розуміти сучасні події і проблеми. Вони можуть аналізувати історичний контекст подій і приймати обґрунтовані рішення щодо них.

5) Вивчення історії допомагає уникати повторення помилок, котрі були зроблені в минулому. Знання історії може сприяти мирному вирішенню конфліктів та зміцненню демократичних інститутів.

6) Історична освіта допомагає зберігати та передавати культурну спадщину країни. Воно надає учням можливість розуміти коріння своєї культури, традицій і цінностей.

Усі ці аспекти роблять історичну освіту важливою для громадян України. Вона сприяє формуванню освічених та свідомих громадян, готових активно сприяти розвитку своєї країни та підтримувати демократію, громадянські права та свободи.

Стародавній період в історії України є надзвичайно важливим етапом розвитку країни, і вивчення цього періоду відображає низку важливих аспектів, які визначають його вагу і вплив на сучасність.

По-перше, стародавній період в Україні є часом формування та становлення різних етнічних груп та племен, які жили на території України, і вивчення цього періоду допомагає зрозуміти коріння та історію українського народу, його культурні та етнічні особливості.

По-друге, стародавній період є часом розвитку раннього сільського господарства. Українські землі стали осередком високорозвинутого землеробства та скотарства, що сприяло формуванню постійних поселень та розвитку соціальних структур, що вплинули на подальший розвиток регіону.

По-третє, стародавній період є часом культурних досягнень, включаючи розвиток мови, мистецтва, релігії та ремесел. Знання про ці аспекти допомагає краще розуміти культурний розвиток території та її внесок у світову культуру.

Нарешті, цей період свідчить про важливість міжнародних зв'язків та контактів. Територія України в стародавні часи була місцем перетину торгових шляхів та контактів з іншими цивілізаціями, що сприяло обміну знаннями, ідеями та технологіями, що мали великий вплив на розвиток регіону та його культури.

Знання та вивчення стародавнього періоду історії України є необхідними для збереження пам'яті про минуле, що допомагає створити зв'язок між сучасністю та історією. Ця історія допомагає краще розуміти сучасну Україну та її місце в світі, а також для підтримки національної ідентичності та громадянської свідомості серед українців.

Грецька цивілізація відіграє важливу роль у шкільному курсі історії, і це не випадково. Грецький світ, що існував в давнину, має глибокий вплив на

сучасний світ та формування інтелектуального спадкування людства. Існує декілька ключових аспектів, які роблять грецьку цивілізацію важливою для шкільного курсу історії:

1) Грецька цивілізація відома своєю ранньою практикою демократії, де громадяни мали право голосу та участі в прийнятті рішень. Ця концепція демократії вплинула на подальший розвиток політичних систем та є основою багатьох сучасних держав.

2) Грецька література, зокрема твори Гомера, Софокла, Есхіла, та інших, стала важливим джерелом для світової літератури. Епічні поеми, трагедії та філософські твори розглядаються як великі шедеври світової культури.

3) Грецька цивілізація відзначалася великими досягненнями в філософії та науці. Філософи, такі як Сократ, Платон і Аристотель, внесли значний вклад в розвиток філософської думки, методології та етики. Вони створили основи для подальших наукових досліджень.

4) Грецьке мистецтво та архітектура відомі своєю красою та гармонією. Класичний стиль в мистецтві та архітектурі визначається зараз як символ краси і вишуканості.

5) Грецька цивілізація була піонером у впровадженні спорту у щоденне життя. Олімпійські ігри, які були започатковані в Давній Греції, стали прототипом для сучасних Олімпійських ігор та підкреслюють важливість фізичного розвитку.

Грецька цивілізація має низку аспектів, які роблять її ключовою для вивчення в школі. Вона допомагає учням розуміти вплив давньогрецької культури на сучасний світ, розвивати критичне мислення, поглиблювати знання про демократію, філософію, мистецтво і науку, а також визначає важливі аспекти для формування гармонійної та освіченої особистості.

Проаналізувавши шкільний курс історії, ми можемо побачити що традиційно період Стародавнього світу включається у програмне навантаження 6-го класу [122]. Зважаючи на нові програмні вимоги НУШ історія України має бути максимально інтегрованою у міжнародний

історичний контекст, щоб створити у учнівському мисленні спільність та спорідненість історичного розвитку українських земель як складової європейської цивілізації.

Розвитку та співіснуванню античної та варварської культур у античний, елліністичний та римський періоди виділено окремі теми: «Залізний вік на теренах України: киммерійці та скіфи» та «Велика грецька колонізація. Античні держави на теренах України». Однак великою проблемою викладу цією теми є відірваність варварської та античної культури, розгляд їх у історичному вакуумі, адже ці теми розподілені між різними розділами підручників. Зважаючи на важливість та цікавість міжкультурних взаємодій у історії подібний виклад формує викривлене історичне уявлення учнів.

Окрім цього, діти у 6-му класі, зважаючи на вікові особливості розвитку, не здатні повноцінно осягнути весь об'єм інформації, що пов'язаний з грецькою античною цивілізацією та її впливом на європейську історію. Тому вважаємо доцільними проведення факультативних та виховних заходів на означену тематику у подальші періоди навчання.

Наша наукова дослідницька робота дозволяє учням детальніше вивчати певні теми та отримувати більше знань, ніж це можливо у звичайному навчальному процесі. Вони розкривають нові факти, відкриття та спостереження. Вивчення учнями дослідження може стимулювати творчий потенціал учнів та призвести до створення нових інноваційних рішень та ідей. Це важливо в розвитку суспільства та розв'язанні наукових проблем майбутнім поколінням науковців.

Робота з історичними дослідженнями вимагає пошуку, аналізу та інтерпретації джерел. Учні вчать знаходити та використовувати різноманітні документи, архівні матеріали та інші джерела для підтвердження своїх тез.

Робота над історичними дослідженнями може включати колективну роботу та обговорення ідей. Це сприяє розвитку комунікаційних та співпрацювальних навичок учнів.

3.2 Практичне впровадження досліджуваної тематики у шкільний курс історії

У сучасних умовах війни, коли дітям доводиться бути відсутніми в класах, для підтримки вчителів виникає новий метод навчання - інтернет-навчання. На сьогоднішній день в Україні дуже популярними стали різні інтернет платформи для проведення інтернет-конференцій. У даному розділі ми представимо план-конспект уроку, який може бути проведений через інтернет-конференцію. Темою уроку є «Скіфська культура» Цей урок підготовлений для 6-го класу в рамках курсу всесвітньої історії на тему «Римський період на території України». Для підготовки плану-конспекту був використаний підручник Олександра та Ольги Гісем «Всесвітня історія. Історія України 6 клас» [123].

МЕТА: Ознайомити учнів із культурною спадщиною та релігійними віруваннями кочових культур залізного віку. Навчити, описувати важливі пам'ятки культури скіфів, застосовувати поняття пов'язані з темою. Збільшувати інтерес учнів до давньої історії, а також вивчити розташування на карті території розселення скіфів. Виховувати повагу до культурної спадщини скіфів.

Тип уроку є комбінованим

Хід уроку включає:

I. Організаційні моменти

II. Актуалізація опорних знань.

Фронтальне опитування

1. Коли і як виникла Перська держава?
2. Які реформи провів перський імператор Дарій I?

III. Мотивація навчальної діяльності

Вивчення нового матеріалу

План

1. Скіфи: розселення, заняття, духовний світ.
2. Скіфська культура

1. Скіфи — це загальна назва іраномовних народів, які з VII ст. до н.е. займали територію басейнів Дунаю, Дніпра, Дністра та Дону. Вони прийшли на територію українських земель у VII – III століттях до н.е. За чотири століття свого існування скіфи досліджували значний розквіт і пізніше відчули занепад. Інформація про скіфів була зафіксована грецькими (особливо Геродотом) та римськими авторами, а також археологічними знахідками. На сучасній території України скіфи були підкорені та асимільовані сарматами приблизно на рубежі IV—III століть до н.е., внаслідок міграції останніх до Криму і на інші території, Деякі з них існували ще деякий час до III століття нашої ери. На території Криму, де частина скіфів злилася з таврами, утворилася культура тавроскіфів.

Слід зазначити, що скіфи не залишили писемної спадщини, тому інформація про їх релігійні вірування ґрунтується на записах стародавніх греків, зокрема Геродота. Згідно із засвідченою інформацією, в пантеоні скіфів верховним божеством була Табіті, яку асоціювали із грецькою богинею Гестією. Табіті вважалася праматір'ю скіфів і символом світла та вогню. Папай був богом неба та творцем людей, а його дружина Апі очолювала пантеон. Інші боги та богині скіфів, як Гойтосір (імовірно, бог полювання) або Аргімпаси (ймовірно, богиня родючості), менш відомі або не повністю зрозумілі. Богом війни для скіфів був Арей, і вірогідно, саме йому приносили людські жертви.

Також серед скіфського населення отримав визнання Геракл, якого інколи скіфи вважали родоначальником народу. Це свідчить про вплив давніх греків на скіфську культуру, з якими скіфи взаємодіяли, іноді мирно, іноді агресивно, ведучи війни. Головні відносини скіфів із греками розвивались через міста-колонії, такі як Ольвія, Тіра та Херсонес.

Слід зазначити, що скіфи не будували храмів, але мали численні святилища та тотеми, де проводили релігійні обряди, збори і приносили жертви. Вони також шанували різні культові аспекти, включаючи культ героїв, культ предків та культ мертвих.

Ця інформація відображає важливі аспекти релігійних вірувань скіфів та їхню культурну спадщину.

2. Основною особливістю мистецтва скіфів в Північному Причорномор'ї було поєднання східних елементів із класичними грецькими впливами, які надходили із грецьких метрополій та місцевих грецьких колоній. Це призвело до створення унікального і витонченого мистецтва. Центром цього мистецтва була столиця Боспорського царства, Пантікапей.

Велика кількість об'єктів мистецтва скіфів була виявлена в могилах, особливо на півдні України та на Кубані. Деякі з них були імпортовані із Греції, але існує і підтвердження того, що їх створювали грецькі та, безумовно, скіфські майстри на місці. Ювелірне мистецтво скіфів, зокрема, досягло великого розвитку і за своєю вишуканістю та багатством інкрустації часто перевищувало подібні твори у Греції.

Однією з основних рис мистецтва скіфів був звіриний стиль. Тварини були зображені реалістично, але водночас стилізовані відповідно до орнаментальних та декоративних принципів. Ці зображення передавали загальні культові мотиви, ймовірно, із Близького Сходу, але вони так вплелися в культуру території України, що їх можна легко відрізнити від аналогічних мотивів на Кавказі, де більше впливу від Ірану та Урарту, не кажучи вже про впливи скіфсько-алтайської культури та Китаю.

До звіриного стилю скіфів належали зображення оленів з орнаментально прикрашеними рогами, левів, пантер, коней та інших свійських тварин, а також птахів, грифонів та сирен.

Людські зображення також були розроблені в окремих частинах мистецтва скіфів, включаючи обличчя, постаті та композиції з багатьма фігурами.

Часто мистецтво скіфів поєднувало звіриний символізм з грецькими геометричними орнаментами або грецькими мотивами пальмет та квіток.

Фантастичні грифони із орлиними чи левячими головами, що шматують оленів чи коней, символізували злі сили, і їх зображення мало ймовірно мало магичний або обрядовий характер.

Серед найцінніших творів скіфського мистецтва варто виділити ті, які були виявлені в так званих "царських" могилах на півдні України та на Кубані. Вже в 1763 році Олександр Мельгунов розкопав могилу під назвою Лита Могила поблизу Єлисаветграда, і подальші систематичні розкопки почалися в 1830-х роках, зокрема Куль-Оба поблизу Керчі. Інші могили і городища, де було знайдено значну кількість цінних творів скіфського мистецтва, включають Гайманову, Мелітопільську, Солоху, Товсту, Чортомлик на території України та Велику Близницю, Келермес, Костромську на Кубані.

З часом, з IV століття до н.е., Північне Причорномор'я відходило від грецьких мистецьких традицій під впливом сарматських та інших іранських племен, які з III століття до н.е. почали витісняти скіфів із півдня України. Нове скіфське мистецтво розвивалося в Криму, куди емігрували частина скіфів. У їхній столиці — Неаполі Скіфському, був зведений мавзолей для видатних скіфів, що були поховані разом із своїми кінями. В цьому мавзолеї знайдено понад 1,300 мистецьких об'єктів, включаючи фрески з сценами їзди на конях та полювання.

Скіфські традиції виявили вплив на мистецтво сарматів, особливо це видно в багатій інкрустації. Головним центром цього мистецтва залишався Пантікапей, де згодом з'явилися впливи готської культури, а в VI—VII століттях можна вже виявити предмети, що вказують на слов'янський вплив, наприклад, срібні чоловічі фігурки з Мартинівки на Черкащині, які зберігаються в Київському музеї.

Скіфська кераміка вироблялася без використання гончарного круга, хоча в сусідніх грецьких колоніях цей інструмент був широко поширений. Скіфський посуд відзначався плоским дном та багатим різноманіттям форми. Особливу популярність набували скіфські бронзові казани висотою до метра, що мали довгу тонку ніжку та дві вертикальні ручки.

Робота з візуальними джерелами

1. Підготуйте та розгляньте з учнями ілюстрації «Золотий гребінець і срібна чаша з кургану Солоха» та «Скіфська золота пектораль».

2. Попросити учнів описати побачене.
3. Описати за зображеннями з матеріальних пам'яток (до прикладу Скіфська пектораль) заняття скіфів.
4. До яких висновків про життя скіфів можна дійти, використовуючи інформацію ілюстрацій?

Робота з картою

1. Визначити територію поширення скіфів.
2. Які групи скіфських племен були поширені на території України?
3. Знайдіть на карті і запишіть в робочі зошити назви найбільших та найвідоміших царських скіфських курганів.

IV. УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Бесіда

1. Хто такі скіфи?
2. Які особливості скіфської культури?
3. Чим займалися скіфи?

V. ПІДСУМОК УРОКУ

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Опрацювати параграф, відповісти на питання після параграфу.

Отже, викладання історії у школі на сьогоднішній день проводиться відповідно до стандартів НУШ, що має на меті інтеграцію історії України у загальноєвропейський контекст. Даний погляд несе в собі позитивні зміни, однак не є ідеальним. При викладанні збережено лінійний виклад історії, що призводить до не повноцінного та не комплексного засвоєння тем пов'язаних з грецькою цивілізацією на теренах України та її взаємодії з варварськими народами, зважаючи на вікові особливості учнів.

ВИСНОВКИ

Римський період у історії Північного Причорномор'я характеризується активною культурною та соціально-політичною взаємодією між античними та варварськими групами населення.

Носії пізньоскіфської археологічної культури знаходились у безпосередньому контакті з полісними центрами Північного Причорномор'я, які виступали певними економічними центрами регіону, що, у свою чергу, лише сприяло поглибленню контактів між населенням.

Жителі подніпровських пізньоскіфських поселень перебували під сильним культурним впливом з боку Ольвійського та інших полісів, що проявляється у використанні технологічних архітектурних прийомів, при спорудженні власних поселень та житла, що призвело до формування греко-варварської архітектурної традиції. У матеріальному комплексі частими знахідками є різні категорії продукції античних майстерень: столовий посуд, тари, прикраси. Імпортні вироби надавали їх власникам певної статусності, що вказує на коштовність та елітарність античних товарів, у порівнянні з місцевим виробництвом. Вплив відзначається також і у релігійних питаннях, зокрема у поширенні культів античних богів Афродіти та Геракла, у трансформації поховального обряду, що призвело до набуття певних античних рис.

Подібні процеси, навіть у більшій мірі, спостерігаються нами і на території кримського ареалу пізньоскіфської археологічної культури. Археологами зафіксовані випадки проведення поховальних процесій за античними обрядами, ритуальних дитячих поховань у керамічних посудинах та ґрунтових ямах, що пов'язується з поширенням грецької обрядової традиції.

У повсякденному житті варварське населення починає використовувати певні види еллінського одягу та взуття, прикрас.

Стосовно столиці Кримської Скіфії – Неаполя Скіфського, то він, як важливий політичний та економічний центр регіону отримує фортифікаційну

систему, що сформована на основі сформованої греко-варварської архітектурної школи. Забудова міста відзначається правильністю та чіткістю. Певні об'єкти столиці, по типу палацових споруд чи мавзолею Скілура розбудовуються за всіма нормами грецької архітектури. Можна констатувати, що принаймні вищі верстви населення активно еллінізуються, а отже сприймають грецький спосіб життя. В сукупності, ці факти дають змогу вченим означити Кримську Скіфію як державу еллінського типу.

У регіоні Подністров'я провідником еллінської культурної традиції було і залишається у римський час місто Тіра. Навколишнє йому пізньоскіфське населення також долучається до античного культурного простору, що призвело до серйозного впливу на обрядовість населення. Серед матеріалів дослідниками зафіксовано теракотову статуетку богині Кібели, що може вказувати на синкретичний характер сформованих вірувань. Також важливими знахідками є релігійні курильниці та світильники, що уподібнені формами до виробів античних майстрів. Запозиченими, у поховальному комплексі, є такі риси: поширення сирцевих закладів, вирізання ніш під світильники у поховальній камері, підготовка материкового ложе. Зважаючи на те, що релігійні уявлення і традиція поховального обряду є найбільш консервативними та сталими частинами світогляду будь якої етнічної спільності чи культурної групи, то такі трансформації можуть вказувати на серйозний вплив з боку античної культурної традиції.

Археологічні пам'ятки типу Етулія щільно насичують територію Буджацького степу, між руслами річок Дністер та Дунай. Вони характеризуються бідністю культурного шару, що ускладнює археологічні дослідження. Однак, у пам'ятників типу Етулія простежуються культурні витоки до території лісостепу, певна спорідненість з зарубинецькою, янешть-лукашевською та пшеворською археологічними культурами. Поселення відзначаються розмитістю житлобудівної традиції. Натомість матеріальна культура має риси подібності з керамічним набором пізньозарубинецьких

поселень сер. I – сер. II ст. н.е., а також, частково, з набором пізньоскіфської культури.

На зв'язки з античними полісами вказують знахідки імпортової кераміки, що займають до п'ятої частини, від всього керамічного набору. Зафіксовано червоноглиняний та червонолаковий, столовий сіроглиняний посуд. Досить поширеними є амфори відповідного періоду. Окрім керамічного набору, на зв'язки та формування спільного економічного простору вказують знахідки мідних монет чеканки Тіри, які виконували функцію внутрішньоринкової валюти.

На більшій, ніж пізньоскіфське населення, географічній віддаленості від грецьких полісів Північного Причорномор'я знаходилось населення Лісостепової зони України, що репрезентоване зарубинецькою та черняхівською археологічними культурами.

Зарубинецька культура формується та існує під сильним впливом спочатку кельтських культурних елементів, а пізніше – латенських, що визначило їх домінуючі позиції у рисах матеріальної культури. Однак, у пізні періоди існування культури, її носії беруть участь у активній торгово-економічній міжрегіональній взаємодії, що зумовило встановлення контактів з еллінським населенням. Це проявляється у створенні уподібнених до античних форм кераміки, фіксації керамічного імпорту та інтенсивними поставками античної тари у період I ст. до н.е. – I ст. н. е.

У результаті аналізу матеріалів черняхівської культури нами виявлено значну кількість античних запозичень та впливів. У будівній традиції черняхівського населення локально виражене кам'яне домобудівництво, що пов'язується з існуванням еллінізованого варварського населення Причорномор'я.

У поховальному обряді частині поховань притаманні кам'яні перекриття, кам'яне облицювання стін, також відома знахідка вівтаря античного типу.

Керамічний комплекс культури насичений імпортами та уподібненнями до провінційно-римських форм. Натомість ремісниками

активно залучається досвід античних майстрів, що призводить до поширення уподібнених до античних жорн та горнів.

Можна, також, говорити про певну еллінізацію побуту, принаймні вищими верствами населення, адже черняхівське населення переймає грецьку традицію споживання вина та еллінізує дозвілля інкорпорацією римських ігор.

Важко переоцінити важливість викладання історії у школі. Сучасний вектор української педагогіки пропагує інтеграцію історії українських земель у загальноєвропейський історичний простір. Досить важливими, з цієї позиції, виступають теми пов'язані з грецькою колонізацією у Північному Причорномор'ї та взаємодії грецької і автохтонної варварської культур, що показує багатогранність та складність культурних взаємодій. Сучасний погляд на дану тематику є позитивним, однак потребує доопрацювання, зокрема більш комплексного підходу до розгляду різних історичних культур у ті чи інші історичні періоди.

Окрім цього, дослідницька робота учнів розкриває нові факти та сприяє збагаченню їхніх знань. Вона стимулює творчий потенціал учнів, сприяючи інноваціям та вирішенню наукових проблем. Крім того, робота з історичними дослідженнями навчає пошуку, аналізу та інтерпретації джерел, а також розвиває комунікаційні та співпрацювальні навички учнів.

Отже, за результатами проведеного дослідження, можна стверджувати, що антична еллінська культурна традиція у римську добу залишається однією з домінуючих сил у регіоні Північного Причорномор'я. Навколишнє, античним полісам, населення активно залучається до процесів торгівлі, налагодження політичних контактів, що призводить до синкретичних тенденцій у культурному просторі та формуванні цілих комплексів культурних запозичень.

У зоні Лісостепу, під час побутування спостерігаються подібні процеси, що обумовлено мобільністю населення та поживленням економічних взаємодій. Цей процес досягає свого піку у період поширення та

існування черняхівської культури. У носіїв якої піддаються античному впливу майже всі сфери життя.

Однак, ключовим для визначення більшої чи меншої міри культурних впливів між різними групами населення є не географічний, а хронологічний принцип. Тобто, процес культурної експансії є тяглим та поступовим, а значить обумовлений контактом багатьох поколінь носіїв різних груп населення, що могло б якісно відобразитись у трансформації матеріальної культури. Натомість на прикладі пам'ятників типу Етулія можна спостерігати сталість культурної традиції населення що перебуває у стороні від значних міграційних та культурних потрясінь, і взаємодія з оточуючим світом якого зводиться виключно до ринкових відносин.

Результати дослідження можна якісно відобразити та інтерпретувати у шкільній програмі та при викладанні уроків історії згідно сучасних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гошкевич В.И. Древние городища по берегам низового Днепра. *Известия Археологической Комиссии*. СПб., 1913. Вып. 47. С. 31
2. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. СПб., 1918. 190 с.
3. Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и развития). *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья*. Керчь, 2005. Вып. VI. Периоды дестабилизации и катастроф. С. 488
4. Гудкова А. В. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье. (Культура оседлого населения). *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. Кишинев, 1999. С. 235-404
5. Гаврилюк Н.А. Кризис III в. до н. э. в Северном Причерноморье. *Древнее Причерноморье*. Одесса, 2013. Вып. X. С. 708
6. Симоненко А.В. «О происхождении позднескифской культуры Нижнего Днепра». *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип. XI. С. 476-483
7. Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н.э. - III в. н.э. Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. 480 с.
8. Былкова В.П. Северное Причерноморье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). Херсон, 2007. 243 с.
9. Елагина Н.Г., Население Нижнего Поднепровья во II в. до н.э. - IV в. н.э: автореф. дис. ... канд. ист. наук: ИИМК АН СССР. Москва, 1953. 25 с.
10. Елагина Н.Г., Новое позднескифское городище на Нижнем Днестре. *КСИА АН СССР*. Москва, 1962. № 89. 185-194 с.
11. Дашевская О.Д., Поздние скифы в Крыму. *САИ*. Москва, 1991. Вып. Д1-7. С. 141
12. Шульц П.Н, Позднескифская культура и ее варианты на Днестре и в Крыму (постановка проблемы). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1971. № 177. С. 127-143

13. Крыжицкий С.Д., Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. - IV в. н.э). Киев, 1982. 143 с.
14. Ратнер І. Д. Довідник з археології України: Херсонська область. К.: Наукова думка, 1984. 106 с.
15. Колтухов С. Г. Укрепления Крымской Скифии. Симферополь: СОНАТ, 1999. 224 с.
16. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *САИ*. М.: Наука, 1978. Вып. Г1-12/2. С. 104
17. Вязьмитина Н.И. Золотобалковский могильник: монография. Киев: Наукова думка, 1972. 192 с.
18. Сельская округа Ольвии / Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Киев: Наукова думка, 1989. 240с.
19. Щеглов А.Н. Еще раз о позднескифской культуре в Крыму (К проблеме происхождения). *Проблемы археологии*. СПб., 1998. Вып. 4. С. 141-153
20. Шульц П.Н. Исследования Неаполя Скифского (1945-1950 гг.). *ИАДК*. Киев: Изд-во АН УССР, 1957. С. 62-93
21. Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма. *МИА*. Москва, 1958. №64. С. 248-271
22. Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н.э. *ВДИ*. Москва, 1987. №1. С. 55-87
23. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев: Наук. Думка, 1993. 246 с.
24. Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). Киев: Наук. думка, 1991. 160 с.
25. Зайцев Ю.П. Мавзолей Неаполя Скифського. *Археологія*. Київ, 1992. С. 93-99
26. Храпунов И.Н. Поздние скифы на Днепре и в Крыму: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1987. 22 с.

27. Высотская Т.Н. Этнический состав населения Крымской Скифии (по материалам могильников). *МЭИК*. Киев. Наук. думка, 1987. С. 40-67
28. Виноградов Ю.А. Курган Ак-Бурун (1875 г.). *Скифия и Боспор (Материалы конференции памяти академика М.И. Ростовцева)*. Новочеркасск: Б.и., 1993. С. 38-51
29. Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Киев: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. 206 с.
30. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев: Наук. думка, 1972. 192 с.
31. Пиоро И.С. Крымская Готия. Киев: Лыбидь, 1990. 196 с.
32. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев: Наук. думка, 1979. 205 с.
33. Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И., Неневоля И.И., Фирсов К.Б., Радочин В.Ю. Позднескифский могильник Балта-Чокрак у с. Скалистое Бахчисарайского района. *Херсонесский сборник*. Севастополь, 2005. Вып. XIV. С. 169-198.
34. Высотская Т.Н. К вопросу о позднескифских зольниках. *РА*. Москва, 2001. № 3. С. 77-87.
35. Высотская Т.Н. Некоторые спекты духовной культуры населения Усть-Альминского городища. *Античная и средневековая идеология*. Свердловск: Изд-во Уральського государственного университета, 1984. С. 132-140
36. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. Киев: Наук. думка, 1976. 159 с.
37. Бунятян Е.П., Зубарь В.М. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса. *СА*. Москва, 1991. № 4. С. 228-239
38. Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. Киев: Наук. думка, 1983. 182 с.
39. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / Отв. ред. А.И. Мелюкова; авт. М.П. Абрамова, С.С. Бессонова, О.Д. Дашевская и др. М.: Наука, 1989. 464 с.

40. Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III-IV вв. н. э.). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. 313 с.
41. Мордвинцева В.И. Полихромный звериный стиль. Симферополь: Универсум, 2003. 215 с.
42. Максимова М.И. Боспорская камнерезная мастерская. СА. Москва, 1957. № 4. С. 75-82
43. Максименко В.Е. Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории). *Донские древности*. Азов: Азовский краеведческий музей. 1998. Вып. 6. С. 304
44. Мордвинцева В.И., Сергацков И.В. Богатое сарматское погребение у станции Бердия. РА. Москва, 1995. № 4. С. 114-124
45. Симоненко О.В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей). *Археологія*. Київ, 1991. № 4. С. 17-28.
46. Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский — Ак-Кая — Пантикапей: варвары Крыма и Боспор в III — I вв. до н. э.. *Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке*: материалы междунар. научной конф. СПб., 2013. С. 499-506.
47. Зайцев Ю. П. Неаполь скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.): монография. Симферополь: Универсум, 2003. 212 с.
48. Колтухов С.Г. Новые материалы к периодизации и реконструкции оборонительных сооружений Неаполя Скифского. СА. Москва, 1990. №2. С. 176-188
49. Пуздровский А. Е. Грунтовый склеп рубежа н. э. Из окрестностей Неаполя скифского. *Северное Причерноморье в античное время*. Киев, 2002. С. 162-172.
50. Тельнов, Н. П., Четвериков И. А., Сеника В. С. Скифский могильник III-II вв. до н. э. у с. Глиное (Археологические памятники Приднестровья III). *Stratum plus*. Тирасполь, 2016. 987 с.
51. Яровой Е.В. Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. Кишинёв: Штинца, 1990. 272 с.

52. Кетрару Н., Синика В.С., Разумов С.Н., Тельнов Н.П. Дубоссарские курганы (Археологические памятники Приднестровья II). *Stratum plus*. Тирасполь, 2014. 240 с.
53. Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. Одесса: Одеська міська друкарня, 2014. 207 с.
54. Синика, В. С. О латенском влиянии на материальную культуру скифского могильника III-II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра: материалы международной научной конференции, посвящ. памяти Э. А. Грантовского и Д. С. Раевского. Тирасполь, 2011. 305 с.
55. Фидельский, Сергей Анатольевич. Поселение Чобручи на Нижнем Днестре в III-II вв. до н. э. Древности Северного Причерноморья III-II вв. до н. э. *Stratum plus*. Тирасполь, 2012. С. 16-18
56. Синика, В. С. О греческом влиянии на погребальный обряд и материальную культуру скифского могильника III-II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра. *Человек в истории и культуре*. Тирасполь, 2012. С. 264-272
57. Папанова В.А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской. Киев: Знання України, 2006. С. 278
58. Гаврилюк Н.А. Фракийцы в Нижнем Поднепровье. *Stratum plus*. 2005-2009 гг. *Скифские интерпретации*. Тирасполь, 2009. № 3. С. 114-141
59. Гаврилюк Н.О. Скiфські імітації форм античного гончарного посуду. *Археологія*. Київ, 1984. Вип. 48. С. 116-130
60. Синицын М.С. Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою в 1946 р. *ИЗОП*. Одеса, 1949. №7. С. 149-156
61. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва, 1975. 336 с.
62. Гудкова А.В. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье. (Культура оседлого населения). *Stratum plus*. *Археология и культурная антропология*. Тирасполь, 1999. С. 235-404

63. Щербакова Т.А. Памятники римского времени в зоне Буджакской степи. *АИУ в 1978-1979 гг.: тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР*. Днепропетровск, 1980. С. 152.

64. Гудкова А.В. Группа венедов в низовьях Дуная. *VI междунар. конгр. славянской археологии: тез. докл. советской делегации*. Москва, 1990. С. 20-23.

65. Фокеев М.М. К проблеме происхождения жилищ памятников типа Этулия. *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса, 1997. С. 295-299.

66. Патокова Э.Ф., Дзиговский А.Н., Зиньковский К.В. Сарматские погребения Маякского могильника. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, 1982. С. 113-136.

67. Щербкова Т.А. Памятники типа Этулия, истоки и пути формирования, направленность хозяйственной деятельности. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.)*. Киев, 1991. С. 237-238

68. Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев: Наукова думка, 1984. С. 124

69. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев, 1982. 183 с.

70. Козак Д.Н. Пшеворська культур в Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Киев, 1984. 95 с.

71. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. н.е. – IV ст. н.е.). Киев, 1991. 173 с.

72. Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н.э. Киев, 1984. 118 с.

73. Godłowski, K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II). *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*. Kraków, 1977. С. 7-238

74. Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры. *Проблемы исследования Ольвии*: тез. докладов и сообщений семинара. Парутино, 1979. С. 21-22
75. Могильников В.А. Погребальный обряд культур III в. до н.э. – III в. н.э. в западной части Балтийского региона. *Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н.э. – I тысячелетии н.э.* Москва, 1974. С. 133-203
76. Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. *САИ Д 1-19*. Москва, 1964. С. 68
77. Третьяков П.Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н.э. в Верхнем и Среднем Поднепровье. *Раннесредневековые восточные древности*. СПб, 1974. С. 40-118
78. Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. *ЗРАО*. СПб, 1991. Т. 12, вып. 1-2. Новая серия. С. 182-190
79. Третьяков П.Н. Чаплинское городище II. *МИА*. Москва, 1959. №70. С. 119-153
80. Поболь Л.Д. Городище Кистени. *МИА*. Москва, 1970. №76. С. 48-50
81. Заверняев Ф.М. Почепское селище. *МИА*. Москва, 1969. №160. С. 88-118
82. Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. Київ: 1975. №18. С.7-19
83. Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев, 2006. С. 372
84. Максимов Е.В. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс. н.э. по археологическим данным: 1. Историография. 2. Территория распространения культурных общностей. 3. Топография и планировка поселений. 4. Типы жилых и хозяйственных сооружений. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. К., 1990. С. 10-38
85. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура: Поселения. Могильники. Керамика. Хозяйство и общественный строй. Хронология. Происхождение и

этническая принадлежность. *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э.* М., 1993. С. 24-28, 31-39

86. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972. 178 с.

87. Егерейченко А.А. Зарубинецкая культура. *Археалогія Беларусі. Жалезны век і ранняя сярэднявечча.* Минск, 1999. Т.2. С. 232-289.

88. Каспарова К.В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи. *МИА.* Москва, 1969. №160. С. 131 -168

89. Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры). Минск, 1971. 232 с.

90. Щукин М.Б. Фибулы типа «Алезия» из Среднего Поднепровья и некоторые проблемы римско-варварских контактов на рубеже нашей эры. *СА.* Москва, 1989. №3. С. 61-70

91. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. *МИА.* Москва, 1960. № 69. 178 с.

92. Reinecke P. Aus der russischen archäologischen Literatur. *Meinzer Zeitschrift 1.* Mainz, 1906. С. 42-50

93. Ebert M. Südrusland im Altertume. Bonn-Leipzig, 1921. С. 246

94. Antoniewicz W. Ślady kultury gockiej na ziemiach slowińskich do najazdu Hunow. *Słownik stratożytności slowińskich. Zeszyt próbny.* Warszawa. С. 19-40.

95. Брайчевский М.Ю., Сымонович Э.А. К 70-летию В.П. Петрова. *СА.* Москва, 1969. № 3. С. 260-261

96. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. *МИА.* Москва, 1982. С. 9-83

97. Никитин Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. Москва, 1985. С. 33-44

98. Рикман Э.А., Гросу В.И. Работа Костештской (черняховской) экспедиции в АО 1974 года. Москва, 1975. С. 445-446

99. Ionita I. Birlad-Valea Seaca, provincial di Vaslui, Moldavia (Romania) [in] *I Goti.* Milano, 1994. С. 72–92

100. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1987. С. 36
101. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов // *Monumenta Studia Gothica*. Lublin, 2001. Т.1. С. 276
102. Магомедов Б.В. О социальной роли оружия в культурах I тыс. н.э. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья I тыс. до н.э. – V в. н.э.* Тирасполь, 1994. С. 259-260
103. Смиленко А.Т. Городище Башмачка III – IV в. н.э. Киев, 1992. С. 228
104. Кропоткин А.В. 1984. К вопросу о племенных центрах черняховской культуры. *СА*. Москва, 1984. №3. С. 35-47
105. Zippelius A. Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenhaus in Mitteleuropa. *Bonner Jahrbücher*. Köln, 1953. №153. С. 13-45
106. Симоненко А.В. Сарматы Таврии. Киев, 1993. С. 131-141
107. Магомедов Б.В. 1973 До вивчення черняхівського гончарного посуду. *Археологія*. Київ, 1973. № 12. С. 80-87.
108. Федоров Г.Б., Рошаль М.Г. Раскопки черняховского могильника у с. Балцата. *АИМ (1974-1976 гг.)*. Кишинев, 1981. С. 89-106
109. Кропоткин В.В. О датировке кувшина из Чистиловского могильника (Тернопольская обл.). *СА*. Москва, 1973. № 3. С. 240-243
110. Rusu M. Der Schatz von Pietroasele und der zeitgenössische historische Kontext. *Zeitschrift für Archäologie*. Köln, 1986. № 20. С. 181-200
111. Mundell Mango M. Silver Plate Among the Romans and Among the Barbarians. *La noblesse romaine et les chefs barbares du III au VII siècle*. Saint-Germin-en-Laye, 1994. С. 77-88
112. Smiszko M. Duze naczynia baniaste okresu rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. *WA*. Lwów, 1932. №6. С. 211-231
113. Гудкова А.В. Орнаментация черняховской сероглиняной керамики с памятников Буджака. *Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья*. Киев, 1986. С. 143-159

114. Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: классификация и хронология. *КСИА*. Москва, 1978. № 156. С. 16-21
115. Кропоткин А.В., Кропоткин В.В. 1988. Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе. *МЧК*. Москва, 1988. С. 168-184
116. Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология. *Боспорский сборник*. Москва, 1993. № 3. С. 4-135
117. Магомедов Б. В. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры. Киев: Препринт, 1991. 176 с.
118. Werner J. Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. Mainz, 1966. №11. С. 176-199
119. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *САИ*. Москва, 1982. Вып. Г1-12. Часть 3. С. 104
120. Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). Київ, 1981. 264 с.
121. Тиханова М.А. К вопросу о происхождении гончарной керамики черняховской культуры. *Античные города Северного Причерноморья и варварский мир*: крат. тез. докл. к научной конференции. Ленинград, 1973. С. 29-31
122. Модельна навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти / О.В. Гісем, та ін. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 18.10.2022 № 921). С. 1-20.URL: <http://surl.li/ijdnb> (дата звернення: 29.10.2023)
123. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6 кл. закл. загал. серед. освіти / О.В. Гісем, О.О. Гісем. Харків: Вид-во «Ранок», 2023. 192 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Гринь Владислав Андрійович, учасник освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

– не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;

– не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

02.09.2022
(дата)

(підпис)

Гринь В.А.
(ім'я, прізвище)